

१ ८ १ इन्द्रावरुण नूनु वां सिषासन्तीषु धीष्वा १ अस्मभ्यं शर्म्म यच्छतं ॥

ननुकाट्टन् सुजिग्युषः शत्रुविषये सुसु जययुक्तान् दत्तं कुरुतं । इन्द्रा-
वरुण, सुपांसुलुगित्यादिना सम्बोधनद्विवचनस्याकारादेशः, देव-
ताद्वन्द्वे च (पां ६ । ३ । २६ ।) इति पूर्वपदस्यानङ्, आमन्विताद्यु-
दात्तत्वं, संहितायां क्कान्दसं ऋस्त्वत्वं । ऊवे, ऋयतेर्लुङ्, उत्तमपुरुषैक-
वचनं इट्, शप इत्यनुटत्तौ, बज्जलं क्कन्दसीति शपो लुक्, ऋ इत्यनुटत्तौ
बज्जलं क्कन्दसीति सम्भसारणं, परपूर्वत्वं, अचि श्रुधातु (पां ६ । ४ ।
७७ ।) इत्यादिनोवङ्, न च, ऊश्रुवोः (पां ६ । ४ । ८७ ।) इत्यादिना
यणादेशः, जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत्, नपुनरस्य लाक्ष्णिकत्वात्,
इटः प्रत्ययस्वरैणोदात्तत्वं, पादादित्वात्त्र निघातः । राधसे, असुन्,
नित्वादाद्युदात्तत्वं । अस्मान्, शसि, द्वितीयायाश्च (पां ७ । २ । ८७ ।)
इत्यात्वं । शसो नः (पां ७ । १ । २६ ।) इति नत्वं, नश्चेति धुडागमः ।
जिग्युषः, जि जये, लिटः स्थाने, कसुश्च (पां ३ । २ । १०७ ।) इति
कसुः, दिर्भावः, सन्लिटोर्जेः (पां ७ । ३ । ५७ ।) इति द्वितीयस्य
कुत्वं, कसोः कित्वाद्गुणाभावः, क्रादिनियमप्राप्त्येष्टो, वस्वेकाजाद्वसां
(पां ७ । २ । ६७ ।) इति नियमेन निवृत्तिः, द्वितीयाबज्जवचनं शसु,
भसंज्ञायां, वसोः सम्भसारणं (पां ६ । ४ । १३१ ।) इति सम्भसारणं,
परपूर्वत्वं, एरनेकाचः (पां ६ । ४ । ८२ ।) इति यणादेशः, शासि-
वसिषसीनाश्च (पां ८ । ३ । ७७ ।) इति घत्वं, प्रत्ययस्वरैणोकार
उदात्तः । दत्तं, डुकृञ् करणे, लागमध्यमद्विवचनस्य लङ्ङावात्तमा-
देशः, शपो बज्जलं क्कन्दसीति लुक्, तिङ्ङुतिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति
निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टममाह इन्द्रावरुण नून्विति । इन्द्रावरुण इन्द्रावरुणा
हे इन्द्रावरुणौ, धीष्स्मदीयबुद्धिषु वां युवां सिषासन्तीषु सनितुं
सम्भक्तुं सम्यक्सेवितुमिच्छन्तीषु तदानीमासमन्तादस्मभ्यं शर्म्म सुखं
नून अतश्च येन क्षिप्रं यच्छतं प्रयच्छतं दत्तं । षट्त्रिंशत्सङ्ख्येकेषु क्षिप्रना-
मसु नु मत्तु इति पठितं, तस्य द्विरावृत्तिबलादातिशय्यं लभ्यते ।
इन्द्रावरुण, उक्तं । नून, अचि तु नु घ मत्तु तद्भुजोरुध्यानां (पां ६ । ३ ।
१३१ ।) इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिषासन्तीषु, वन षण् सम्भक्तौ, धात्वादेः

१ ६ १ प्र वामश्रोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे १ यामृधाथे सधस्तुतिं ॥ ३३ ॥

घः सः (पां ६।१।६४।) इति घः सः, इच्छायां सन्, दिर्भावो
हृत्तादिशेषः, सन्धतः (पां ७।४।७६।) इतीत्वं, आदेशप्रत्यययोः
(पां ८।३।५६।) इति घत्वं, सनीवन्त (पां ७।२।४६।) इत्या-
दिना विकल्पादिङभावः, जनसनखनांसञ्जलोः (पां ६।४।४९।)
इति नकारस्याकारः, उपरि णटःशठ, कर्त्तरि शपि, उगितश्च (पां
४।१।६।) इति डीप्, प्रपृश्यनोर्नित्यं (पां ७।१।८९।) इति
नुम्, डीपः शपश्च पित्वाच्छतुश्च लसार्वधातुकत्वेन चानुदात्तत्वं, सनो
नित्वादाद्युदात्तत्वं तदेव शिष्यते। धीधु, सावेकाचस्तृतीयादिः (पां
६।१।१६८।) इति विभक्तोरुदात्तत्वं। अस्मभ्यं, अस्मभ्यमप्रतिष्कृत
इत्यत्रोक्तं। यच्छतं, दाण् दाने, शपि, पाघ्राध्मास्त्रास्त्रादाण् (पां ७।
३।७८।) इत्यादिना यच्छादेशः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह प्र वामिति। इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ, यामस्मत्क-
र्त्तकां शोभनस्तुतिं प्रति ऊवेयुवाम्भावाङ्गयामि, किञ्च सधस्तुतिं सह-
स्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणा या स्तवक्रिया तया युक्तां
यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य ऋधाथे ऋध्रवाथे युवां वर्द्धाथे, तादृशी सुष्टुतिः
शोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समूहो वामश्रोतु युवां व्याश्रोतु। अश्रोतु,
अश्रू व्याप्ति, लोटो व्यत्ययेन तिप्, स्वादिव्यः श्रुः (पां ३।१।७३।) इति
श्रुः। सुष्टुतिः, न विन्दे अस्य सुष्टुतिमित्यत्रोक्तं। इन्द्रावरुणा, ऊवे,
इत्युक्ते, अचतु, यदृत्ताग्नित्वं (पां ८।१।६३।) इति यदृत्तयोगान्न-
निघातः। ऋधाथे, ऋधु वृद्धौ, णट्, व्यत्ययेनात्मनेपदं, मध्यमदिवचने,
श्रोवञ्जलं छन्दसीति लुक्, प्रत्ययस्वरेशाकार उदात्तः, यच्छब्दयोगान्न
निघातः। सधस्तुतिं, सहस्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ सा सहष्टुतिः, अत्र सुष्टु-
तिरित्यन्यपदार्थेस्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वे
अयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियापरस्तस्मिन् भावसा-
धनत्वेन क्रियापरेऽयं करणसाधनतया ऋक्पर इति समस्यमान-
पदार्थादन्यः, सहेत्वच हकारस्य व्यत्ययेन धकारः, सहशब्द एवमा-
दित्वादनोदात्तः, बज्जग्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिसंख्यत्वं ॥ ६ ॥ इति
प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥ ३३ ॥

अष्टादशस्कन्धः ।

१११ सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।

कक्षीवन्तं य औशिजः ॥

सोमानमित्यादिकं नवर्चं सूक्तं, ऋषिऋन्द्सी पूर्ववत्, देवतावि-
शेषस्त्वेवमनुक्रम्यते सोमानमिति पञ्च ब्राह्मणस्यत्याश्चतुर्थ्यामिन्द्रश्च
सोमश्च पञ्चम्यां दक्षिणाचान्याः सादसस्यत्या नाराशंसो वान्येति ।
सूक्तगता आद्याः पञ्चर्चो ब्राह्मणस्पतिदेवताकाः, तासां मध्ये स आ वीर
इत्येतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्राह्मणस्पतिरिन्द्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः,
त्वं तमित्येतस्याः पञ्चम्या दक्षिणया सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः । षष्ठी-
मारभ्य तिसृणां सदसस्पतिर्देवता, नाराशंसमित्येतस्या नवम्याः सद-
सस्पतिर्नाराशंसो वा विकल्प्यते, विनियोगस्तु पूर्ववत्, तस्मिन् सूक्ते
प्रथमामृचमाह सोमानमिति । हे ब्राह्मणस्पते एतन्नामकदेव, सोमा-
नमभिषवस्य कर्तारं भामनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशवन्तं कृणुहि
कुरु, अत्र दृष्टान्तः, कक्षीवन्तमेतन्नामकमृधि, इवशब्देऽत्राध्याहृत्यः,
कक्षीवान् यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः, यः कक्षीवान् ऋषिरौ-
शिज उशिजः पुत्रस्तमिवेति पूर्वत्र योजना । कक्षीवतोऽनुष्ठादेषु
मुनिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैरास्नायते, एवं वै पर आह्वारः कक्षीवा
औशिजो वीतहृद्यः, आयशस्यः सदस्यः पौरकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्व-
तेति । ऋगन्तरेष्वृषित्वकथनेनानुष्ठादत्वप्रसिद्धिरुच्यते, अहं कक्षीवा-
नृषिरस्मि विप्र इति, तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तं ।
सोऽयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः, सोमानं सोतारं प्रकाशवन्तं कुरु
ब्राह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्षावानौशिज
उशिजः पुत्र उशिक्, वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभि-
प्रेतः स्यात्, तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशवन्तं कुरु ब्राह्मणस्पत इति ।
अस्मिन् मन्त्रे सोमानमिति पदेन ब्राह्मणस्पत इति पदेन सूचितं तात्पर्यं
तैत्तिरीया आमनन्ति, सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्धे,
कृणुहि ब्राह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्ध इति । सोमानं, सुनो-
तीति, पुञ् अभिषवे, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां १ । २ । ७५ ।) इति
मनिन्, दृशि यद्व्यस्य विध्यन्तरोपसङ्गहकार्यत्वात् निच्चेऽपि नाद्यु-
दात्तत्वं, किन्तु प्रत्ययस्वर एव, उष्वादिषु वा सोमानशब्दे द्रव्यः,

१२१ यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः १

स नः सिषक्तु यस्तुरः १

बङ्गल्यहणादौणादिको मनिर्द्रष्टव्यः । खरणं प्रख्यातं, खृ शब्देऽपता-
पयोः, कृत्यल्युटो बङ्गलं (पां ३।३।११३।) इति कर्मणि ल्युट्,
लिति (पां ६।१।१६३।) इत्यकार उदात्तः । कृणुहि, कृवि
हिंसाकरणयोश्च, इदितोनुम्धातोः (पां ७।१।५८।) इति नुम्,
लोपः सिपो हि, अपि प्राप्ते, धिन्विह्यथोर च (पां ३।१।८०।)
इत्युः प्रत्ययस्तत्प्रयोगेन च वकारस्य चाकारस्तस्य, अतो लोपः
(पां ६।४।४८।) इति लोपस्तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य लघूपधगुणः,
हेर्ङित्वादुकारस्य न गुणः, उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनमिति वार्त्ति-
केन हेर्लुक्, सतिष्ठित्स्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्
हेरेव प्रत्ययस्वरयोदात्तत्वं, पादादित्वात् निघातः । ब्रह्मणस्पते, ब्रह्मणः,
घद्याः पतिपुत्र (पां ८।३।५३।) इत्यादिना संहितायां विसर्ज-
नीयस्य सकारः, सुबामन्विते पराङ्गवत्सरे (पां २।१।२।) इति
पराङ्गवद्भावात् पदद्वयस्यामन्वितनिघातः । कक्षीवन्तं, कक्षे भवा
कक्षा अश्वादरसम्बन्धिनो रज्जुः, भवे कन्दसि (पां ६।४।११०।)
इति यः प्रत्ययः, सास्यास्तीत्यर्थे मतुप्, आसन्दीवदस्तीवच्चक्रीवत्
कक्षीवत् (पां ८।२।१२।) इति ऋषिविशेषेणामकक्षीवच्छब्दे
निपातितः, कन्दसीरः (पां ८।२।१५।) इति मस्य वत्, प्रत्यय-
खरेणादुपदेशो निपातितः, इकार उदात्तः, मतुप्सुपौ पित्त्वादनु-
दात्तौ । औशिजः, वश कान्तौ, इजिरित्यनुदात्तौ, वशेः क्तिप्चेति इजिः
प्रत्यय औणादिकः, तस्य कित्त्वात्, ग्रहि ज्या व्यधि व्यधि (पां ६।१।
१६।) इत्यादिना सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वे गुणाभावस्तेन उशिज इति
भवति, तस्यापत्यमित्यर्थे प्राग्दीव्यतोऽण् (पां ४।१।८३।) इत्यण्-
प्रत्ययः आदिह्रस्विः, प्रत्ययखरेणान्तोदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्चमाह यो रेवानिति । यो ब्रह्मणस्पतिः, रेवान् धनवान्,
यश्चामीवहा रोगाणां हन्ता, वसुवित्, धनस्य लब्धा, पुष्टिवर्द्धनः
पुष्टेर्वर्द्धयिता, यस्तुरस्वरूपेणः श्रीघ्नफलप्रदः, स ब्रह्मणस्पति-
र्नोऽस्मान् सिषक्तु सेवतां, परिगृह्णाप्यनुगृह्णात्वित्यर्थः, अत्र सिषक्तु-
शब्दस्य सेवार्थत्वं यास्तु आह, सिषक्तु सचत इति सेवमानस्येति

प्रत्यायकौ शब्दावितिशेषः । रेवान्, रयिरस्यास्तीत्यर्थे, तदस्यास्य-
स्मिन् (पां ५ । १ । ६० ।) इति मनुप्, रये मतौ बज्जलमिति सूत्र-
वार्तिकेन यकारस्य सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, कृन्दसीरः (पां ८ । १ ।
१५ ।) इति वत्वं, आद्गुणः (पां ६ । १ । ८७ ।) इति गुणः । ननु
वत्वस्यासिद्धत्वात् वहिरङ्गत्वाच्च प्रागेव गुणे कृते इवर्णाभावान्न वत्वं,
नवान्तादिवच्चेत्यादिवद्भावेन इवर्णसम्पादनं वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषे-
धादन्यथा खद्वाभिरित्यत्र सर्वर्णदीर्घस्यान्तवद्भावेनाकारत्वादतो भिस-
र्येत्येसादेशः स्यात् । नच निरवकाशत्वेन वत्वस्यानकाशत्वं अस्मिन्वान्
वै दर्भस्तम्भः, उपब्रह्माणि हरिव इत्यादाववकाशलाभात्, सत्वं, अत्र
गुणप्रवृत्तेः प्रागिकारार्त्तं परो मनुप्, कदाचिदिवर्णात् परस्य मनुपः
पश्चादेकारादेशेन इवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति कृन्दसीर इति
सूत्रकृता विवक्षितं, अमुनैवाभिप्रायेण हरिव इत्यादिकमुदाहृत्यापि
अन्ते वृत्तिकृता आरेवानित्युदाहृतं, ऋस्वनुङ्भ्यामित्यत्रारेणशब्दाच्च
मनुप उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यत्रारेणशब्दो रेणशब्दस्याप्युपलक्षणं, अत एव हि
रेवो इद्रेवत इत्यादौ मनुप उदात्तत्वं दृष्टं, अथवा ऋस्वनुङ्भ्या-
मित्यत्रापि कदाचिद्भ्रष्टात् परस्य मनुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं,
एवञ्च सम्प्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोगुणात् प्राक् ऋखात् परो मनुविति
रेवानारेवानित्यादौ सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति, अथमेव सूत्रकृतोऽभि-
प्रायो वार्तिककृता व्याख्यात इति । अमीवहा, अम रोग इत्येतस्मा-
द्वन्प्रत्ययेन अमीवशब्दो निपातितस्तं हन्तीति, बज्जलं कृन्दसीति
क्विप्, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वसवित्, वसं विन्दतीति वसवित्,
क्विप्च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति क्विप्, उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुष्टि-
वर्द्धनः, वर्द्धयतेर्नन्त्यादित्वात्स्यः, लिति (पां ६ । १ । १६३ ।) इति
प्रत्ययात् पूर्वस्यादात्तत्वं, पुष्टेर्वर्द्धन इति कर्मणि घद्याः समासः,
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सिघक्तु, घच समवाये, लोटि, बज्जलं
कृन्दसीति शपः झुः, झौ (पां ६ । १ । १० ।) इति द्वित्वे हलादि-
शेषे च, बज्जलं कृन्दसीत्यभ्यासाकारस्येकारः । तुरः, तुर त्वरणे, इगु-
पधञाप्रोक्तिरः कः (पां ३ । १ । १३५ ।) इति कः, प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

- १३१ मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रण्डमर्त्यस्य १
 रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥
- १४१ स घा वीरो न रिथति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः १
 सोमो हिनोति मर्त्य ॥

तृतीयाष्टकमाह मा नः शंस इति । अररुषो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तुं-
 मस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिर्हिंसकः शंसः शंसन-
 मधिक्षेप इत्यर्थः, तादृशो वान्विशेषो नोऽस्मान् मा प्रणक् मा सम्यक्कृत्,
 शत्रुणा प्रयुक्तोऽधिक्षेपः कदाचिदस्मान् मा प्राप्नोत्वित्यर्थः, तदर्थं हे ब्रह्म-
 णस्पते, नोऽस्मान् रक्ष पालय । मा, निपातः । शंसनं शंसः, भावे घञ्,
 जित्वादाद्युदात्तः । अररुषः, अर्त्तररुषित्यन्तर्भाषितव्यर्थात्, ऋ ग-
 तानित्यस्मादरुस्, गुणो रपरत्वं, प्रत्ययस्वरे प्राप्ते षधादित्वादाद्युदात्तः ।
 धूर्तिः, धूर्वो हिंसायां, क्तिचक्षौचसञ्ज्ञायां (पां ३।३।१७४।) इति
 क्तिच्, तितुत्रथसिसुसरकसेषु च (पां ७।२।६।) इति इट्प्रतिषेधः,
 उपधायाश्च (पां ७।१।१०१।) इत्युपधादीर्घत्वं, वलिलोपं बाधित्वा
 ऊठि प्राप्ते, राक्षोपः (पां ६।४।२१।) इति वकारलोपः । प्रणक्, एचो
 सम्पर्के, लङ्स्तिप् । इतश्च (पां ३।४।१००।) इति इकारलोपः,
 हल्ङादिलोपः, कुत्वं, रुषादिभ्यः ञ्म्, तस्य, व्यत्ययो बङ्गलं (पां ३।१।
 ८५।) इत्यङागमः, यणादेशः, अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा, व्यत्य-
 येनोदात्तत्वं, चादिलोपे विभाषा (पां ८।१।६३।) इति निघाताभावः ।
 मर्त्यस्य, ऋड् प्राणव्यागे, असिहसिमृष्ट इत्यादिनौगादिकस्तन्प्रत्ययः,
 मर्तुषु भवइत्यर्थे, भवे क्न्दसि (पां ४।४।११०।) इति यत्, यतो
 ऽनावः (पां ६।१।११३।) इत्याद्युदात्तत्वं । रक्षा, रक्ष पालने, शपः
 पित्वादानुदात्तत्वं, धातुस्वर एव शिष्यते, पादादित्वाद् निघातः, रक्षा
 णः, द्यचोऽतस्तिडः (पां ६।३।१३५।) इति दीर्घः, उपसर्गाद्बङ्गल-
 मिति बङ्गयह्णादनुपसर्गादपि नसो णत्वं । ब्रह्मणस्पते, षधाः पति-
 युक्त (पां ८।३।५३।) इति संहितायां विसर्गस्य सकारः, सुबा-
 मन्विते पराङ्गवत्स्वरे (पां २।१।२।) इति पराङ्गवद्भावात् पद-
 द्वयस्यामन्वितनिघातः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टकमाह स घा वीर इति । इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यक्षमायं

१ ५ १ त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यं ।

दक्षिणा पातृंहसः ॥ ३४ ॥

१ ६ १ सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं ।

सनिं मेधामयासिषं ॥

हिनोति प्राप्नोति वर्द्धयति वा, तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति, तथा सोमो हिनोति, स घ, स एव यजमानो वीरो वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति न विनश्यति । स घ, चादिरनुदात्तः, संहितायां, ऋचितु-
नुघ मच्चु तङ्कुचोरुष्याणां (पां ६ । ३ । १९३ ।) इति दीर्घः । ब्रह्मण-
स्पतिरिच्छुक्तं । हिनोति, हि गतौ वृद्धौ च, स्वादिभ्यः श्रुः, तिप्, तिपः
पित्वात् श्रुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह त्वं तं ब्रह्मणस्पत इति । हे ब्रह्मणस्पते, त्वं तं मर्त्य-
मनुष्ठातारं मनुष्यं ष्वंहसः पापात्, पाह्यतिशेषः, तथा सोमः पातु,
इन्द्रश्च पातु, दक्षिणादेवता च पातु । दत्त वृद्धौ, द्रुदक्षिभ्यामिनि-
त्रि-
त्यौणादिक इनन्प्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तः । ष्वंहसः, नन्विषयस्येत्या-
दिना फिट्स्त्रेणाद्युदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो
वर्गः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदसस्पतिमित्येषा विनियुक्ता, तथा च
गृह्ये मेखलामाबध्येतिखण्डे पठ्यते, आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्
सदसस्पतिमद्भुतमिति, तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह सदसस्पतिमद्भुत-
मिति । मेधां लब्धुं सदसस्पतिं एतन्नामकं देवमयासिषं प्राप्तवानस्मि ।
कीदृशं देवं, अद्भुतमाश्चर्यकरं । पुनः कीदृशं इन्द्रस्य प्रियं । सोमपान-
सहचारित्वात् काम्यं कमनीयं । सनिं धनस्य दातारं । सदसः, षट्
विश्ररणादौ, सर्वधातुभ्याऽसुन्, नित्वादाद्युदात्तः । पतिं, पातेर्ङिति,
टिलोपः, प्रत्ययस्वरः । प्रियं, इगुपधञ्चाप्रीकिरः कः (पां ३ । १ ।
१३५ ।) इति कं, इयडादेशः, प्रत्ययस्वरः । काम्यं, कामयतेः, अचोयत्
(पां ३ । १ । ६७ ।) इति यत्, खेरनिटि (पां ६ । ४ । ५१ ।) इति
खिलोपः, यतोऽनावः (पां ६ । १ । ११३ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । सनिं,
घञ् दाने, धात्वादेः घः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति घस्य सत्वं, अच-
इरित्यनुवृत्तौ, खनिकधिन्यसिबसिवनिसनिध्वनिग्रथिवनियस्येत्यौणा-

- १७१ यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्च न ।
 स धीनां योगमिन्वति ॥
- १८१ आदध्नाति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरं ।
 होत्रा देवेषु गच्छति ॥

दिक् इः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । अयासिधं, या प्रापणे, लुङ्मिप्, तस्थ-
 स्थमिपां ताम् तम् तामः (पां ३ । ४ । १०१ ।) इति तस्यामादेशः,
 यमरमनमातां सक् च (पां ७ । २ । ७३ ।) इति सिच्, इडागमः, धातोः
 सगागमः, निघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह यस्मादृतेनेति । यज्ञोऽयमनुष्ठातव्यो विपश्चितश्च
 न विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात् सदसस्पतिर्देवादृते न सिध्यति,
 सोऽयं सदसस्पतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणामस्मद्बुद्धीनां
 अनुष्ठेयकर्मणां वा योगं सम्बन्धं इन्वति व्याप्नोति, यजमानमनुष्ठेयं
 तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः । यस्मात्, अन्यासात् (पां ९ । ३ । २६ ।)
 इत्यादिना ऋतेशब्दयोगात् पञ्चमी, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।)
 इति विभक्तेश्चदात्तत्वे प्राप्ते, नगोऽन्वन्साववर्ण (पां ६ । १ । १८२ ।)
 इति प्रतिषेधः । सिध्यति, विधू संराद्धौ, श्यन्, तस्य निच्चादाद्यु-
 दात्तत्वं, यद्वृत्तान्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति निघातप्रतिषेधः ।
 धीनां, सावेकाच इति भिवक्तेश्चदात्तत्वं । योगं, युजिर् योगे, घञ्,
 तस्य जित्वादाद्युदात्तत्वं । इन्वति, इवि व्याप्तौ, शप्, इदितोऽनुमधातोः
 (पां ७ । १ । ५८ ।) इति नृमागमः, निघातः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह आदध्नातीति । आदनन्तरमेव हविष्कृतिं हविः-
 सम्पादनयुक्तं यजमानं ऋप्नोति, सदसस्पतिर्देवो वर्जयति, हवि-
 र्दानानन्तरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः, तथाविधफलसिद्धये अध्वरं यज-
 मानेनानुष्ठेयमानं यज्ञं प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं अविघ्नेन परिसमाप्ति-
 युक्तं कुर्याति करोति, होत्रा ह्वयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं
 प्रस्थापयितुं देवेषु गच्छति । यद्वा होत्रा अस्मदीयस्तुतिरूपा वाक्
 देवान् परितोषयितुं देवेषु गच्छति । स्तोत्राधारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु
 वाङ्मनामसु होत्रा गीरिति पठितं । हविष्कृतिं, हविषः कृतिः सम्पा-
 दनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः, बज्रग्रीवो प्रकृत्यापूर्वपदं

१६१ नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमं ।

दिवो न सद्गमखसं ॥ ३५ ॥

(पां ६।२।१।) इति पूर्वपदप्रकृतिसंखरत्वं । प्राञ्चं, अग्निगन्तोऽश्वा-
तावप्रत्यये (पां ६।२।५२।) इति गतेः प्रकृतिसंखरत्वं, पञ्चादे-
कादेशसंखरः । अध्वरं, न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्, नज्जुभ्यां (पां
६।२।१९२।) इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वं । ह्ययतेऽस्यामिति द्वेष्टा
देवता, ऊयामाश्रुभसिभ्यस्तन्निहोणादिकस्तु न प्रत्ययः ॥ ८ ॥

नवमीम्वचमाह नराशंसमिति । नराशंसं एतन्नामकं देवविशेषं,
यद्वा अवयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवतापरोऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिश्च
यास्को दर्शयति, नराशंसो यज्ञ इति, कात्यक्यः नरा अस्मिन्नासीनाः
शंसन्ति अभिरिति, शाकपूणिः नरैः प्रशस्यो भवतीति । अत्राभिवत्
सदसस्पतेरपि नरैः शस्यमानत्वान्नराशंसत्वं, एतमेवाभिप्रायं हृदि
निधाय ब्राह्मणमेवमाभायते, प्रजा वै नरो वाक्शंस इति, अतो मनुष्यैः
शस्यमानो यः सदसस्पतिर्या वा नराशंसको देवस्तमपश्यं शास्त्र-
दृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशं सुष्टयम्, अत्याधिकेन धार्युक्तं । सप्रथ-
स्तमं, अतिशयेन प्रख्यातं । सद्गमखसं, प्राप्ततेजस्कं । तत्र दृष्टान्तः, दिवो
न द्युलोकानिव, आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकाविशेषा यथा
तेजस्विनस्तद्वदयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः । सुष्टयम्, शोभनं घृष्णोतीति
सुष्टट्, क्प्च (पां ३।२।७६।) इति क्प्, आतिशयिनिक्रान्तमप्य,
घकारस्य जश्वाभावश्चान्दसः, ऋदुत्तरपदप्रकृतिसंखलेन ऋकार उदात्तः ।
अपश्यं, दृशिर् प्रेक्षणे, पा ब्रा ध्वा (पां ७।३।७८।) इत्यादिना
पर्यादेशः, लुङ्लङ्लुङ्लडुदात्तः (पां ६।४।७१।) इत्यट उदा-
त्तत्वं, यादादिवादनघातः । सप्रथस्तमं, प्रथ प्रख्यापने, प्रथनं प्रथः, सर्व-
धातुभ्योऽसुन् औणादिकः, निच्वादाद्युदात्तत्वं, सह प्रथसा वर्त्तत इति,
तेन सहेतितुल्ययोगे (पां २।२।२८।) इति बहुव्रीहिसमासः,
वोपसर्जनस्य (पां ६।३।८२।) इति सादेशः, पूर्वपदप्रकृतिसंखले
प्राप्ते, परादिश्चन्दसि बहुलं (पां ६।२।१९६।) इत्युत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वं । दिवः, ऊडिदं (पां ६।१।१०१।) इत्यादिना विभक्तौ रदा-
त्तत्वं । सद्गमखसं, सीदतीति सद्ग, षट्सु विश्ररणादौ, अन्येभ्योऽपि
दृश्यते (पां ३।२।७५।) इति मनिन्, निच्वादाद्युदात्तः, सद्ग-

जनविंशद्वत्तं ।

१ १ १ प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे ।

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

१ २ १ न हि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

महो यस्येति वज्रग्रीहो इकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चविंशो वर्गः ॥ ३५ ॥

प्रति त्वमिति नवचं सूक्तं, ऋषिकृन्दसी पूर्ववत्, देवता अनुक्रम्यते प्रतित्वमाभिमारुतमिति, कारीरेष्टौ प्रतित्वमित्येषा धाया, तथाच, सूत्रितं वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्वं चारुमध्वरमीलेऽग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाय इति, तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह प्रतित्वमिति । त्यच्छब्दः सर्वनामतच्छब्दपर्यायः, हे अग्ने, यो यज्ञश्चारुमध्वरैकल्यरहितस्यं तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्रहूयसे प्रकर्षेण त्वं हूयसे, तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सह आगच्छागच्छ । सेयम्क् यास्केनैवं व्याख्याता, तं प्रतिचारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे, सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छेति । प्रति, तिपात आद्युदात्तः । त्वं, त्वदादीनामः (पां ७ । १ । १०२ ।) इति अ इत्यन्तादेशः, प्रातिपदिकस्वरः । चारुं, दूसनिजनिचरिचटिभ्यो युष् इति युष्प्रत्यय औणादिकः, अत उपधायाः (पां ७ । २ । ११६ ।) इति वृद्धिः, निच्वादाद्युदात्तः । गोपीथाय, निशीथ गोपीथावसथा इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः, निपातस्वरः ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह न हि देवयिति । हे अग्ने, महो महस्तव सम्बन्धिक्रतुं कर्मविशेषमुल्लङ्घ्य परो देवो न हि, उत्कृष्टदेवो न भवति खलु, तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति, ये मनुष्यान्त्वदीयं क्रतुमनुविष्ठन्ति, ये च देवास्त्वदीये क्रताविज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत् । न हि, एवमादीनामन्त इति फिट्स्त्रेणान्तोदात्तः । देवः, पञ्चाद्यजन्तश्चित्त्वादन्तोदात्तः । महः, महस्तत्त्वोपस्थादन्तः, वृहन्महतोरपसङ्ख्यानमिति वार्तिकेन विभक्त्येवदात्तत्वं । तव, युष्मद-

१३१ ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

१ ४ १ य उया अर्कमानचुरनाधृष्टास ओजसा ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

अदोर्दसि (पां ६ । १ । २११) इत्याद्युदात्तत्वं । गहि, गम्यते गतौ, जोटः सेहिः, बज्जं कन्दसीति श्रयो लुक्, अनुदात्तोपदेशे (पां ६ । ४ । ३७ ।) इत्यादिना अनुनासिकलोपस्तस्य, असिद्धवदत्राभात् (पां ६ । ४ । २२ ।) इति असिद्धत्वात्, अतो हेः (पां ६ । ४ । १०५) इति हेर्लुङ्गं भवति, निघातः ॥ २ ॥

तृतीयांशमाह ये मह इति । हे अग्ने, ये मरुतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुस्तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः, विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः, सप्तगणा वै मरुत इति श्रुतेः । देवासो द्योतमानाः । अद्रुहः, द्रोहरहिताः, वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात्, तथाचोपरिष्ठादाम्नायते उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिण इति । शाखान्तरेऽपि मन्वान्तरस्य ब्राह्मणमेवमास्नायते मरुतां वृषतयस्थेत्याह, मरुतो वै वृष्टा ईशते इति । रजःशब्दे यास्तेन बज्जया व्याख्यातः, रजो रजतो ज्योतीरज उच्यते, उदकं रज उच्यते, लोका रजांसुच्यन्ते, अष्टगहनी रजसी उच्यते इति । रजसः, नव्विषयस्यानिसन्तस्थेत्याद्युदात्तः । विदुः, विद ज्ञाने, विदो लटो वा (पां ३ । ४ । ८३ ।) इत्युसादेशः, प्रत्ययस्वरः, यदृत्तान्नित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदृत्तयोनान्निघाताभावः । विश्वे, विश्वेः कृन्नन्तस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं । देवासः, आज्ञसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुगागमः, देवशब्दः यथाद्यजन्तश्चित्त्वादन्तोदात्तः । अद्रुहः, सम्पदादिवाद्भावे किपि बज्जोहौ, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२) इत्यन्तोदात्तत्वं, कर्त्तरि वा क्तिप्, तत्परधे हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं स्यात्, नच कृदुत्तरपदप्रकृतिसंस्वरत्वं, यतो नञ् नगतिर्नचकारकमिति ॥ ३ ॥

चतुर्थींशमाह य उया इति । ये मरुत उयास्तीव्राः सन्त अर्कमुदकं आनृचुरानर्चुरर्चितवन्तः वर्षणेन सम्पादितवन्त इत्यर्थः, तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः, ओजसा बलेन अनाधृष्टासः

१ ५ १ ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुक्षत्रासो रिशादसः १

मरुद्भिरग्न आगहि ॥ ३६ ॥

१ ६ १ ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

अतिरक्ताः, सर्वेभ्योऽपि प्रवणा इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनन्ति, आपो वा अर्क इति, तन्निर्वचनञ्च त एवा-
मनन्ति, सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपो जायन्तार्चतो वै मे कमभूदिति
तदर्कस्यार्कत्वमिति । स जगत्सृष्टा हिरण्यगर्भ उदकं खद्युमुद्यत्तोऽर्च-
न्नदकं सत्यसङ्कल्पमहिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत्, तथा पूज-
यतो हिरण्यगर्भस्यं सकाशादुदकमुत्पन्नं, तदानीमर्चतो मेऽन्तः कम-
भूदित्यवोचत्, तेनोदकस्याप्यर्कनाम निष्पन्नमित्यर्थः । आन्ध्रः, अर्चते-
र्धतोः, अपस्पृष (पां ६।१।१६।) इत्यादिना निपातितः, प्रत्यय-
स्वरः, यद्वृत्तयोगान्ननिघातः । अनाष्टयासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । ओजसा, उज्ज्वलेबलोपख्यैराणादिकोऽसुन्प्रत्ययः, निच्वा-
दाद्युदात्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमीष्टचमाह ये शुभ्रा इति । ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तेर्म-
रुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः, शुभ्राः शोभमानाः । घोरवर्षसः,
उग्ररूपधराः । सुक्षत्रासः, शोभनधनोपेताः । रिशादसः, हिंसकानां
भक्षकाः । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु क्षत्रं भग इति पठितं ।
शुभ्राः, स्फायितस्त्रिवस्त्रीत्यादिना शुभेरौणादिको रक्प्रत्ययः, प्रत्यय-
स्वरः । घोरवर्षसः, घोरं वर्षां येषां, बज्रग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सुक्षत्रासः, बज्रग्रीहो, नज्सभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदा-
न्तोदात्तत्वं, आद्युदात्तं ह्यच्कृन्दसि (पां ६।२।१९६।) इत्येव तु
न भवति, क्षत्रशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशा-
स्तानदन्तीति रिशादसः, सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययः, निस्वरेणोत्तरपदा-
द्युदात्तत्वं, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव श्रियते ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य
प्रथमे षट्त्रिंशो वर्गः ॥ ३६ ॥

सूक्ते षष्ठीष्टचमाह ये नाकस्येति । ये मरुतो नाकस्याधि, दुःख-
रहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वव-

१७१ य ईङ्क्ष्यन्ति पर्वतां तिरः समुद्रमणीवं ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

॥ ८ ॥ आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा ॥

मरुद्भिरग्न आगहि ॥

मपि दीप्यमाना आसते, तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । नाकस्य, कं सुखं तद्य-
स्मिन्नविद्यतेऽसावक इति बज्रब्रीहिं कृत्वा पश्चान्नञ्, न अको नाक इति
नञ्त्तत्पुरुषः, न लोपो नञः (पां ६ । ३ । ७३ ।) इति नञो लोपो न
भवति, नभ्राणपात् (पां ६ । ३ । ७५ ।) इत्यादिना प्रकृतिभावात्,
तत्पुरुषेतुल्यार्थद्वितीया (पां ६ । २ । २ ।) इत्यादिनाथयपूर्वपदप्रकृ-
तिस्रस्त्वेनोदात्तत्वं, प्रथमात्तत्पुरुषं कृत्वा पञ्चाद्वज्रब्रीहौ उत्तरपदान्तो-
दात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे उपसर्गप्रतिरूपको निघातः ।
होचने, रुच दीप्तौ, अन्नुदात्तेतस्व हलादेः (पां ३ । २ । १४८ ।) इति
युच्, चितः (पां ६ । १ । १६६ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं । दिवि, ऊडिदं-
म्यदाद्यप्पुम् (पां ६ । १ । १७१ ।) इत्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं ।
देवासः, आज्ञसेरसृक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसृक् । आसते, आस
उपवेशने, अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं भ, तस्यान्तादेशः, अदिप्रभृतिभ्यः
शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो लुक्, अनुदात्तेत्वास्तसार्वधातु-
कानुदात्तत्वं, यद्वत्तयोगान्ननिघातः ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह य ईङ्क्ष्यन्तीति । ये मरुतः पर्वतां पर्वतान् मेघान्
ईङ्क्ष्यन्ति चालयन्ति, तथा अर्णवं उदकयुक्तं समुद्रं तिरस्कुर्वन्तीति-
शेषः, निखलस्य जलस्य तरङ्गाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारस्तैर्मरुद्भि-
रित्यन्वयः । ईङ्क्ष्यन्ति, उखउखिखवखिमखमखीत्यादौ ईङ्खिर्गत्वर्थः,
हेतुमति च (पां ३ । १ । २६ ।) इति णिच्, इदितो नुम् धातोः (पां
७ । १ । ५८ ।) इति नुम्, णिजन्तधातोः, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।)
इत्यन्तोदात्तत्वं, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण
धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान्, पुर्वपर्वमर्वपूरणे, भृ हृ दृशि यजि-
पर्वीत्यादीना औणादिकोऽतच्प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अष्टमीमृचमाह आ ये तन्वन्तीति । ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकि-
रयैः सह आतन्वन्ति आप्नुवन्ति आकाशमितिशेषः, किञ्चैजसा

१६१ अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।
 मरुद्भिरग्न आगहि ॥ ३७ ॥
 ॥ इति प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति, तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । तन्वन्ति, तनु-
 विस्तारे, लटो भोऽन्तः, तनादिक्कुम्भ्य उः (पां ३ । १ । ७६ ।) इति उः,
 सति शिष्टस्वरबलोयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्य इति तिङ् एवाद्युदात्तत्वं ।
 समुद्रं, उन्दी क्लेदने, स्फाघि तच्चीत्यादिना रक्प्रत्यय षौणादिकः,
 समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह अभि त्वेति । हे अग्ने, पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय
 पानाय त्वा त्वां सोम्यं मधु सोमसम्बन्धिमधुररसं अभि सृजामि सर्वतः
 सम्पादयामि, अतस्त्वं मरुद्भिः सहात्रागच्छ । अभि, एवमादीनामन्त
 इति फिट्सूत्रेणान्तोदात्तः । त्वा, त्वामौदितोयायाः (पां ८ । १ ।
 २३ ।) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये, पूर्वोच्चासौ पीतिस्त्व,
 पुम्बल्कर्मधारय (पां ६ । ३ । ४२ ।) इत्यादिना पुम्बद्धावः । सृजामि,
 सृज विसर्गे, मिप्, मिपः पित्त्वादनुदात्तत्वं. विकरणस्वरः । सोम्यं,
 सोममर्हति यः (पां ४ । ४ । १३७ ।) इति यप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरान्तो-
 दात्तः । मधु, फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतस्त्वैत्याणादिक
 उः प्रत्ययः, निदित्यनुष्टप्तेराद्युदात्तत्वं । अन्यद्गतं ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन
 तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्चतुरो देयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ पुम-
 र्थान् धर्मार्थकाममोक्षानित्यर्थः ॥ ६ ॥ ३७ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
 सप्तत्रिंशो वर्गः । इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये
 वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताया भाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्ति-
 मगमत् ॥

(ॐ तत्सत् ।)

ॐ तत्सत् ॐ

ऋग्वेदद्वितीयाध्यायानुक्रमणिकारम्भः १

अयमष्टावार्भव, मिहषडैन्द्राभं, प्रातर्युजा सैका, चतस्र आश्विन्य-
स्तथा सावित्र्य, आमेथ्यौ द्वे देवीनामेके, न्नाणीवरुणान्यग्नायीनां, द्यावा
पृथिव्येपार्थिवी, षड्वैष्णव्योऽतो देवा देवी वा, तीन्नाश्वतुर्विंशति, वीर्य-
थैकैन्द्रवायव्यौ मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः, श्रिया व्याप्यो-
न्याध्यर्धाभ्य, शन्तः पुर उष्णिक् परानुष्टुप्, तिखञ्चान्त्या एकविंशी-
प्रतिष्ठा, कस्य पञ्चेनाजोगर्तः शुनः श्रेपः, सप्तत्रिमे वैश्वामित्रो
देवरातो वारुणं तुत्रैष्टुभमादौकाय्यामेथ्यौ, सावित्र्यस्तृचो गायत्रो
स्यान्त्या भार्गवा, यच्चित्संकावसिष्यदशाभ्येयं त्वाश्वं सप्तेना, गायत्रेन्त्या
दैवी त्रिष्टुप्, यत्र द्यावा नवषडनुष्टुप्नादि, यच्चित्थ्यालूखल्यौ, परे
मौसल्यौ च, प्रजापतेर्हरिश्चन्द्रस्यान्त्या चर्मप्रशंसा वा, यच्चित्सप्त
प्रांतां, मावोद्यधिकास्माकं, पादनिष्टकश्चित्रिष्टुप्परौढचावाश्वनौ-
षस्यौ, त्वमभेद्यूना, हिरण्यस्तूप आमेयं त्रिष्टुबन्त्याष्टमीषोडश्यौ
चेन्द्रस्य पञ्चेना ॥ हरिः ॐ ॥

प्रथमाष्टकद्वितीयाध्यायः ।

विंशसूक्तं ।

१ १ १ अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया ।

अकारि रत्नधातमः ॥

१ २ १ य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी ।

शमीभिर्यज्ञमाशत ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्म्ममे तमहं वन्दे
विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ अथ प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं
देवायैत्यर्थं सूक्तं, अस्य ऋषिः कुन्दसी पूर्ववत्, ऋभुदेवताकत्वमनुक-
म्यते, अयमष्टावार्भवमिति, विनियोगस्तु सूक्तस्य लैङ्गिकः स्तोमो वा द्र-
ष्टव्यः, योऽस्य प्रथमे कुन्देमे वैश्वदेवशस्त्रेऽयं देवाय जन्मने इत्यार्भवस्तृचः,
अथ कुन्देमा इति खण्डे सूचितं, अभित्वा देवसवितः प्रेतां यज्ञस्य
शम्भुवा यं देवाय जन्मने इति ढचा इति, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टक-
माह अयं देवायेति । ऋभवो हि मनुष्याः सन्तस्तपसा देवत्वं प्राप्ता-
स्ते चात्र सूक्ते देवताः, तत्सङ्घो जायमानवाचिना जन्मशब्देनैकवचना-
न्तेनात्र निर्दिश्यते, जन्मने जायमानाय ऋभुसम्भवरूपाय देवाय
तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्रविशेषो विप्रेभिर्मन्त्राविभिर्ऋत्विग्भिरासया
स्वकीयेनास्येनाकारि निष्पादितः । कोटशः स्तोमः, रत्नधातमः, अति-
शयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः, स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रय-
च्छन्तीत्यर्थः । आसया, आस्यशब्दद्वितीयैकवचनस्य, सुपांसुलुक् (पां
७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना याजदेशः, व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य जोपः,
चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तः । रत्नधातमः, रत्नानि दधा-
तीति रत्नधाः, ह्यदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टकमाह य इन्द्रायेति । ये ऋभव, इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थं
वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशिक्षितौ
हरी एतन्नामकावस्थौ मनसा ततक्षुः सम्पादितवन्तः, ऋभूणां सत्य-
सङ्गल्पात्तत्सङ्गल्पात्मात्रेणेत्यस्याभौ सम्पन्नावित्यर्थः, ते ऋभवः शमीभि-
र्यज्ञमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्मदीयमाशत व्याप्तवन्तः

१ ३ १ तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं १

तक्षन्धेनुं सबर्दुघां ॥

१ ४ १ युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः १

ऋभवो विष्टयत्रात ॥

अपः अप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसङ्ख्येकेषु कर्मनामसु शमी शिमीति पठितं । वचोयुजा, वचसा युञ्जत इत्यर्थे, सत्सुद्विष (पां ३ । २ । ६१ ।) इत्यादिना क्तिप्, सुपांसुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना विभक्तोराकारः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ततश्चुः, तच्छूलच्छू तनू-करणे, लिटि भेरुसादेशः, पादादित्वादिनिघातः । शमीभिः, शमयन्ति पापानीति शम्यः कर्माणि, कौणादिक इन्, छदिकारादक्तिन् इति वात्तिनेन डीष्, ढषादित्वादनोदात्तः । आश्रत, अश्रू व्याप्तौ, लङो भस्य अदादेशः, खादिभ्यः श्रुः, तस्य बज्जलं कृन्दसीति लुक्, अडागमः, तिङ् तिट्ठः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह तक्षन्निति । नासत्याभ्यां अश्विदेवप्रोत्यर्थं रथं तक्षन्, ऋभवो देवाः कश्चिद्रथमतक्षन्, तक्षणेन सम्पादितवन्तः । कीदृशं रथं, परिज्मानं परितो गन्तारं । सुखं, उपर्युपवेशने सुखकरं । किञ्च धेनुं काश्चिद्गां तक्षन्, धातुनामनेकार्थत्वात् तक्षतिरत्र सम्पादनवाची । कीदृशीं धेनुं, सबर्दुघां सबरः क्षीरस्य दोग्ध्रीं । तक्षन्, बज्जलं कृन्दसीत्यडभावः । नासत्याभ्यां, न विद्यतेऽसत्यं यथोक्तावसत्यौ न असत्यौ नासत्यौ, नभ्राग्नपान्नवेदानासत्यान्नमुचि (पां ६ । ३ । ७५ ।) इत्यादिना नलोपाभावः । परिज्मानं, अजेः परिपूर्वस्य, श्वमुक्षन्ति-त्यादिना मन्प्रत्ययः, अकारलोपः, आद्युदात्तत्वञ्च कौणादिकनिपातनात् । सबर्दुघां, सबः पथो दोग्धीति सबर्दुघा, दुहः कपघञ् (पां ३ । २ । ७० ।) इति कप्, हकारस्य घकारश्च, सबरिति रेफान्तं प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति सम्प्रदायविदः, कपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, धातुस्वर एव शिष्यते, समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३ ॥

द्वितीये कृन्देमे वैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्याभवंस्तृचः, द्वितीयस्याभिं वो देव इति खण्डे सूत्रितं, मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति ढषाविति, तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीष्टच-

१ ५ १ सं वो मदासो अग्मतेन्द्रेण च मरुत्वता १

आदित्येभिश्च राजभिः ॥ १ वर्गः ॥

माह युवाना पितरेति । ऋभव एतन्नामका देवाः पितरा पितरा
स्वकीयौ मातापितरौ पूर्वं वृद्धावपि पुनर्युवाना तरुणौ अकृत
कृतवन्तः । कीदृशा ऋभवः, सत्यमन्त्राः, अविषयमन्त्रसामर्थ्यापेताः,
पुरस्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमन्त्रत्वाद्यत्फलमुद्दिश्य मन्त्राः प्रयुज्यन्ते
तत्फलं तथैव सम्पद्यते, तस्माज्जोर्त्सयोः पित्रोर्युवत्वं सम्पादयितुं समर्था
इत्यर्थः । पुनः कीदृशाः, ऋजूयवः ऋजुतामात्मन इच्छन्तः, क्लृप्तारहिता
इत्यर्थः, अतएवैतेषामनुष्ठिता मन्त्राः सिध्यन्ति । पुनरपि कीदृशाः,
विष्टी विष्टयो व्याप्तिरुक्ताः, सर्वेषु कार्येषु एतदीयस्य मन्त्रसामर्थ्या-
प्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते । ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वर्त्ति, ऋभव उरु
भान्तीति वर्त्तेन भान्तीति वेति । युवाना, युवनशब्दो यातेः कनिन्नन्तो
निन्वादाद्युदात्तः, सुपांसुलुक् इत्यादिना विभक्तोराकारः । पितरा,
पूर्ववदाकारः । सत्यमन्त्राः, बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऋजूयवः,
ऋजुशब्दोऽत्र भावपरः ऋजुत्वमात्मन इच्छन्तीति क्वच, अकृत्स्नार्वाधा-
तुकयोः (पां ७ । ४ । २५ ।) इति दीर्घः, क्वाच्छन्दसि (पां ३ । २ ।
१७० ।) इत्युप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । विष्टी, विष्टव्याप्ता, क्तिचक्त्वाचस-
ञ्चायां (पां ३ । ३ । १७४ ।) इति क्तिच्, तितुत्रतथसिसुसरकसेषु
च (पां ७ । २ । ६ ।) इति इटप्रतिषेधः, तस्माज्जस ईयाडि-
याजीकाराणामुपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन ईकारादेशः, न च, अलो
ऽन्तस्य (पां १ । १ । ५२ ।) इति सकारस्य भवति, तत आङ्गणेकृते,
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (पां ६ । १ । १०२ ।) इति पूर्वसवर्णदीर्घस्तं
बाधित्वा परत्वात्, जसि च (पां ७ । ३ । १०६ ।) इति ऋसस्य गुणेन
भवितव्यमिति चेन्न, सञ्ज्ञापूरवकस्य विधेरनित्यत्वात् । अकृत, कृजो लुङ्
आत्मनेपदं भू, तस्य अदादेशः, मन्त्रेघस (पां २ । ४ । ८० । इत्या-
दिना च्लेलुक्, यणादेशः, अडागमः, निघातः ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह सं वइति । हे ऋभवो, युष्माकं सम्बन्धिना मदासो
मदहेतवः सोमा इन्द्रेण चादित्येभिरादित्यैश्च समग्मत सङ्गताः, ऋभू-
यामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति, अतएवावाहननिगद
आश्रयायनेनैवं पठितं, इन्द्रमादित्यवन्तमृभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पति-

१६१ उत त्यं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं १

अकर्तं चतुरः पुनः ॥

मन्तं विश्वदेव्यावन्तमाज्जवे इति । कीदृशेनेन्नेण, मरुत्वता मरुद्धि-
युक्तेन, अत एव मन्त्वान्तरमेवमाधायते मरुद्धिरिन्द्रसखन्ते अस्त्विति ।
कीदृशैरादित्येभीराजभिर्दीप्यमानैः । मदासः, माद्यन्त्येभिरिति मदाः
सोमाः, मदोऽनुपसर्गं (पां ३ । ३ । ६७ ।) इत्यप्, तस्य पित्त्वादनु-
दात्तत्वं, धातु खर एव शिष्यते, आज्ञसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।)
इति जसोऽसुगागमः । अम्मत, गमेः संपूर्वास्तुङ्, समोगम्यच्छि (पां १ ।
३ । २६ ।) इत्यादिनात्मनेपदं भ, तस्य अदादेशः, मन्त्वेघस (पां २ ।
४ । ८० ।) इत्यादिना च्लैलुक्, गम ह्यन जन खन घसां (पां ६ । ४ ।
६८ ।) इत्युपधातोपः, व्यवहिताश्च (पां १ । ४ । ८२ ।) इति समो
व्यवहितप्रयोगः, निघातः । मरुत्वता, मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान्,
तसौ मत्वर्थे (पां १ । ४ । १६ ।) इति भसञ्ज्ञाया पदसञ्ज्ञाया बाधित-
त्वाज्जघ्रत्वाभावः, भयः (पां ८ । २ । १० ।) इति मतुपो वत् । आदि-
त्येभिः, बज्जनं कृन्दसीति भिस ऐसादेशाभावे, बज्जवचने भान्येत्
(पां ७ । ३ । १०३ ।) इत्येत्वं । राजभिः, राजन्शब्दस्य कनिन्नन्तत्वेन
नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥ १ ॥

सूक्ते षष्ठीन्मचमाह उत त्यमिति । उत अपि वा त्वष्टुः, एतन्नाम-
कस्य देवस्य सम्बन्धी तच्छायापारः, नवं नूतनं चमसन्तं सोमधारणक्षमं
काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं, निष्प्रेषेण सम्पादितमकरोदिति शेषः, तच्छा-
यापारकुशलस्य तस्य त्वष्टुः शिष्या ऋभवस्तेन निर्मितं तमेकं चमसं
पुनरपि चतुरोऽकर्तं, चतुर्धा विभक्तांश्चमसान् कृतवन्तः, एकस्य चतु-
र्विधकरणत्वरूपोऽयमर्थो मन्त्वान्तरेऽपि विस्पष्टः, एकं चमसं चतुरः
कृत्योतनेति । नवं, नू नूतौ, नूयत इति नवं कर्मण्यपप्रत्ययः, स हि
घञोऽपवादत्वात् घञर्थे सर्वत्र भवति, घञ्प्रत्ययश्च, अकर्तरिच-
कारके सञ्ज्ञायां (पां ३ । ३ । १६ । इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके
भवति । यद्यपि घञ् सञ्ज्ञायामित्युक्तं, तथापि च कारकसञ्ज्ञाव्यभि-
चारार्थत्वादसञ्ज्ञायामपि भवत्येव, सम्बध्यत इति सम्बन्धः कर्मणिघञि-
त्युक्तं । त्वष्टुः, तच्छू त्वच्छू तनूकरणे, औष्णादिकस्तृण, ऊदितत्वात् पक्षे
इडभावः, स्त्रोः संयोगाद्योरन्तं च (पां ८ । २ । २६ ।) इति ककार-

१७१ ते नो रत्नानि धत्तन त्रिरा साप्तानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्तिभिः ॥

लोपः । निष्कृतं, कृजो निरूपयष्ट्यात् कर्मणि क्तः, प्रादिसमासे, नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य (पां ८ । ३ । ४५ ।) इति घत्वं, अत्र, कर्त्तृ-कर्मणोः कृति (पां ९ । ३ । ६५ ।) इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि, नलोकाद्य-यनिष्ठाखल्यर्थद्वयां (पां ९ । ३ । ६६ ।) इति निषिद्धा, तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्, कर्त्तृकरणयोस्तृतीया (पां २ । ३ । १८ ।) इत्येतस्याः प्राप्तेः श्रैषिकी षष्ठी, यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते भाषा-णामश्रीयादिति, वत् गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ४६ ।) इति निस उदात्तत्वं । अकर्त्तृ अकृषत, कृजो लुङि तस्य व्यत्ययेन तादेशः, मन्वेघस (पां २ । ४ । ८० ।) इति च्लुक्, कृन्दस्युभयथा (पां ३ । ४ । १९७ ।) इति तिङ् आर्द्धधातुकत्वात् ङित्त्वाभावेन गुणः । चतुरः, शसि (पां ६ । १ । १६७ ।) इत्युकार उदात्तः । पुनः 'स्वरादिष्वद्युदात्तः पठितः ॥ ६ ॥

तृतीये कृन्दामे वैश्वदेवशस्ते ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे ऋचावार्भथौ, तृतीयस्यागन्महेति खण्डे सूचितं, इन्द्र इधे दधातुनस्तेनो रत्नानि धत्त-नेत्येका द्वे चेति, तयोराद्यां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ते नो रत्नानीति । पूर्वास्तु ये प्रतिपादिता ऋभवस्ते यूयं सुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीय-शंसनैर्युक्ताः सन्तो नोऽस्माकं सम्बन्धिने सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि एकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिभ्रूयं यावदपेक्षितं ताव-दिति विवक्षया एकमेकमित्युक्तं । कीदृशानि रत्नानि, त्रिरा त्रिवा-रमावृत्तानि, उत्तमानि मध्यमान्यधमानि चेत्येवं रत्नानां त्रिरावृत्तिः । किञ्च साप्तानि सप्तसङ्ख्याकानि सप्तसङ्ख्याया निष्पन्नवर्गरूपाणि कर्मणि च धत्तन सम्पादयत । कीदृशानि साप्तानि, त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि, अग्न्याधेयं दर्शपौर्णमास इत्यादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । जौ-पासनहोमो वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः * ।

* श्रोतस्वरूपाख्यायां जौपासनहोमादीनां प्रथमवर्गत्वेन अग्न्याधेयादीनां द्वितीयवर्गत्वेन प्रतिपादनमस्तीति विशेषः ।

१ ८ १ आधारयन् वहुयोऽभजन् सुकृत्यया ।

भागं देवेषु यज्ञियं ॥ २ ॥

अग्निष्टोमोऽथ्वग्निष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः । रत्नानि, रमुक्रीडायां, निदित्यनुवृत्तौ रमेस्तचेति नक्प्रत्ययः, तत्त्वद्वियोगेन मकारस्य तकारः, नित्त्वादाद्युदात्तः । घत्तन घत्त, तप्त-नप्तनयनाच्च (पां ७।१।४५।) इति तशब्दस्य तनादेशः । साप्तानि, सप्तानां वर्गः साप्तं, सप्तनोऽण्डन्सि (पां ५।१।६९।) इति वर्गोऽण् प्रत्ययः, नस्तद्धिते (पां ६।४।१४४।) इति टिलोपः, जित्त्वादादि-वृद्धिराद्युदात्तत्वञ्च, अत्र वर्गप्रवचनेन वर्गिणो लक्ष्यन्ते, तेन बद्धवचनं, अन्यथा ह्येक एव वर्गस्तिरावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते, शतुर-नुमोनद्यजादी (पां ६।१।१७३।) इति विभक्त्युदात्तत्वं । एकमेकं, नित्यवीच्योः (पां ८।१।४।) इति द्विर्भावः, एकशब्दः इणः क्प्रत्ययस्य नित्त्वादाद्युदात्तत्वं, 'द्वितीयस्यैकशब्दस्य, तस्य परमास्मेडितं (पां ८।१।२।) इत्यास्मेतितसञ्ज्ञायां, अनुदात्तञ्च (पां ८।१।३।) इत्यनुदात्तत्वं । सुशस्तिभिः, शस्यन्ते आभिरिति शस्तय ऋचः शंसु स्तुतौ, करणे क्तिन् तस्य कित्त्वान्न लोपः, शोभनाः शस्तय इति प्रादिसमासे यद्यपि क्तिनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वे न कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव प्राप्तं, तत्तु परेण, मन्क्तिन्व्याख्यान (पां ६।२।१५१।) इत्यादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वेन बाध्यते ॥ ७ ॥

अष्टमीवृत्तमाह आधारयन्तेति । वज्रयश्चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य बोधार ऋभवोऽधारयन्त पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अप्य-मृतत्वलागेन प्राणान् धारितवन्तः । तथाच मन्वान्तरमाप्तायते मर्त्तासः सन्तोऽमृतत्वमानयुरिति । किञ्च ते सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसम्पादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थित्वा यज्ञियं यज्ञार्हं भागं हविर्निक्षेपणमभजन्त सेवितवन्तः, अयमर्थः सौधन्वना यज्ञियं भाग-मानश्रेत्यादिमन्वान्तरे विस्पष्टः, ब्राह्मणोऽप्यृभवो देवेषु तपसा सोम-पीथमध्ययजन्नित्याद्युपाख्यानं विस्पष्टं । वज्रयः, निदित्यनुवृत्तौ, वहि-श्रीत्यादिना निः प्रत्यय चोणादिकः, नित्त्वादाद्युदात्तः । अभजन्त, पादादित्वान्न निघातः । सुकृत्यया, विभाषा कृष्टघोः (पां । ३।१।१२०।) इति वृजः कर्मणि क्प, शोभनं कृत्यमस्या भजनक्रियायाः

एकविंशच्छतं ।

१११ इहेन्द्राग्नी उपह्वये तयोरित्स्तोममुश्मसि ।
ता सोमं सोमपातमा ॥

सा सुकृत्वा, बज्रग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १७२ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । ननु ह्यत्यशब्दे कपः पित्तेनानुदात्तत्वाद्वातुक्षरेणादिरुदात्तः, ततश्च, आद्युदात्तं ह्यचक्ष-
न्दसि (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं, तेन हि पुर-
स्तादपवादो न परमपि, नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाध्यत
इत्युक्तं, एवं तर्हि, कृञः शच (पां ३ । ३ । १०० ।) इति स्त्रियां भावे
क्यप्प्रत्ययान्तः कृत्यशब्दः, कपः पित्तेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं, प्रादिसमासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागं, कर्धात्वतोघञो (पां
६ । १ । १०६ ।) इत्यन्तोदात्तः । यच्चियं, यच्चमर्हतीत्यर्थे, यच्चर्त्विग्भ्यां
घञञौ (पां ५ । १ । ७१ ।) इति घः, तस्य इयादेशः, प्रत्ययस्वरः ॥ ८ ॥
इति प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥ ९ ॥

इहेन्द्राग्नीत्यादि षडृचं सूक्तं तस्य ऋषिऋन्दसी पूर्ववत्, देवता
त्वनुक्रभ्यते, इह षडेन्द्राग्रमिति, विनियोगस्तु अभिष्टोमे अच्चावाक-
शस्त्रे इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति सूक्तं, स्तोत्रमग्नेशस्त्रादिति खण्डे इहे-
न्द्राग्नी उपेयं वामस्यमन्मन इति नवेति सूत्रितत्वात्, तथाभिज्ञवघडहे
प्रातःसवने अच्चावाकशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं, तथा च
सूत्रितं अभिज्ञवपृथाहानीत्युपक्रम्य इहेन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आगच्छ-
तमिति, तस्मिन्सूक्ते प्रथमानुचमाह इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति । इहा-
स्मिन् कर्मणि इन्द्राग्नी देवावुपह्वये आह्वयामि, तयोरिन्द्राग्न्योरैव
स्तोमं स्तोत्रमुश्मसि कामयामहे, सोमपातमा ता, अतिशयेन सोमं
पातुं क्षमौ तौ द्वौ देवौ सोमं पिबतामिति शेषः । इन्द्राग्नी, अत्र देव-
ताद्वन्द्वेऽपि पूर्वपदस्यानङ् न भवति, तत्र हि द्वन्द्व इत्यनुवृत्तौ, पुनर्द्वन्द्व-
ग्रहणासौक्यप्रसिद्धसाहचर्याणामेव द्वन्द्वे आनङ्दित्युक्तं, तस्मादत्राव-
ग्रहे ऋक्ष इन्द्रशब्दः, समासस्य (पां ६ । १ । २२३ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं,
देवताद्वन्द्वे च (पां ६ । २ । १४१ ।) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति,
अभिषन्दस्यानुदात्तत्वेन, नोत्तरपदानुदात्तादौ (पां ६ । २ । १४२ ।)

१२१ ता यज्ञेषु प्रशंसतेन्द्राग्नी शुम्भता नरः ।

ता गायत्रेषु गायत ॥

१३१ ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे ।

सोमपा सोमपीतये ॥

१४१ उया सन्ता हवामह उपेदं सवनं सुतं ।

इन्द्राग्नी एह गच्छतां ॥

इति प्रतिषेधात् । उभसि, वश कान्तौ लटो मस्, इदन्तो मसिः (पां ७।१।१६।) इति इकारोपजनः, अदादित्वाच्चपो लुक्, मसेर्ङित्वात्, ग्रहिज्या व्ययि व्यधि (पां ६।१।१६।) इत्यादिना सम्प्रसारणं । ता सोमपातमा, उभयत्र सुपांसुलुक् पूर्वसवर्णा (पां ७।१।१६।) इत्यादिनाकारः ॥ १ ॥

द्वितीयाम्चमाह ता यज्ञेष्विति । हे नरो मनुष्या ऋत्विजस्ता पूर्वाक्ता ताविन्द्राग्नी यज्ञेषु अनुष्ठीयमानकर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः, तथा शुम्भत नानाविधैरलङ्कारैः शोभिता कुरुत, तथा ता पूर्वाक्ताविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीच्छन्दस्त्रेषु मन्त्रेषु सामरूपेण गायत । ता, सुपांसुलुगित्वाकारः । शुम्भत, अस्य संहितायां, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।३।१३७।) इति दीर्घः ॥ २ ॥

तृतीयाम्चमाह ता मित्रस्येति । मित्रस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तये ता पूर्वाक्ता देवौ सम्पाद्यतामिति शेषः, यद्वा मित्रस्य मम सम्बन्धिनौ ताविन्द्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः, सोमपा-सोमपानक्षमौ, ता, पूर्वाक्ताविन्द्राग्नी, सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे आह्वयामः । प्रशस्तये, तुमर्थाच्च भाववचनात् (पां २।३।१५।) इति चतुर्थी, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा, तादौचनिति कृत्यतौ (पां ६।२।५०।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये, सोमस्य पीतिर्यस्मिन् कर्मणि तस्मै, बज्रवीहै पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, सोमस्य पीतिरिति तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वा दाकृतिगणत्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३ ॥

चतुर्थीम्चमाह उया सन्तेति । सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीयमानं सवनं प्रातः सवनादिरूपं कर्म उप सामीप्येन प्राप्तुं, उया सन्ता वैरि-

१५१ ता महाक्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उञ्जतं ।

अप्रजाः सन्त्वत्रिणः ॥

१६१ तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे ।

इन्द्राग्नी शर्म यच्छतं ॥ ३ ॥

बधादिषु क्रूरौ सन्तौ देवौ हवामहे आह्वयामः, इन्द्राग्नी देवौ इह कर्म-
ण्यागच्छतां । सन्ता, अस्तेः शतरि, असौरहोपः (पां ६ । ४ । १११ ।)
इत्यहोपः । सवनं सुतमितिद्वयं सेमं नः स्तोममागृहीत्यत्रोक्तं ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह ता महान्तेति । ता तौ पूर्वाक्ताविन्द्राग्नी युवां
रक्षो राक्षसजातिं उञ्जतं, ऋजुकुशतं, क्रौर्यं परित्याजयतमित्यर्थः ।
कीदृशौ तौ, महान्ता महान्तौ गुणैरधिकौ । सदस्पती, सभापालकौ,
तयोः प्रसादादत्रिणो भक्तका राक्षसा अप्रजा अनुत्पन्नाः सन्तु ।
महान्ता, सान्तमहतः संसोगस्य (पां ६ । ४ । १० ।) इति दीर्घः ।
सदस्पती, समासे, षष्ठा लुकि, प्रातिपदिकसकारस्य क्त्वाभावश्चान्दसः,
उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ६ । २ । १४० ।) इत्युभयपदप्रकृति-
स्वरत्वं । इन्द्राग्नी, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । अप्रजाः, प्रजायन्त इति प्रजाः,
अन्येष्वपि दृश्यते (पां ३ । २ । १०१ ।) इति जनेर्डः प्रत्ययः, न प्रजाः,
अप्रजाः, अप्रजाशब्दस्य बहुव्रीहौ, नित्यमसिच्प्रजाभेदयोः (पां ५ ।
४ । १२२ ।) इत्यसिजादेशः स्यात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अत्रिणः,
तृजन्तस्य अत्तशब्दस्य न्ससञ्चान्दस इत्यनुडागमः, चितः (पां ६ । १ ।
१६३ ।) इत्यृकार उदात्तस्तस्य यणादेशे, उदात्तयणो हल्पूर्वात् (पां
६ । १ । १७४ ।) इति इकार उदात्तः ॥ ५ ॥

शष्ठीमृचमाह तेन सत्येनेति । हे इन्द्राग्नी, सत्येन अवश्यं फल-
दानादवितर्धेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण फल-
भोगाच्चापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेऽधिजागृतं आधिक्येन सावधानौ
भवतं, ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं सूखं गृहं वा दत्तं, गयः क्षुदर-
इत्यादिषु द्वाविंशतिसङ्ख्याकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं । जागृतं,
जागृत निद्राक्षये, अदिप्रभृतिभ्यः शपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो
लुक्, तिङ् तिङः (पां ८ । १ । २८ ।) इति निघातः । प्रचेतुने, चिती-
सञ्चाने, इत्यस्मास्यन्तात् शक्तिवन्नन्त इति विहितत्वाद्वाङ्मनादौ-

द्वाविंशद्वक्ता ।

१ १ १ प्रातर्युजा विबोधयाश्विनावेह गच्छतां ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥

आदिक उन्प्रत्ययः, समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्राग्नी, इहे-
न्द्राग्नीत्यत्रोक्तं, आमन्वितत्वादाद्युदात्तत्वमत्र विशेषः । हि नस्ति दुःख-
मिति शर्म, इह हिंसायां, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां ३ । २ । ७५ ।) इति
मनिन् प्रत्ययः, निन्त्वादाद्युदात्तत्वं । यच्छतं, इधुगमियमांकः (पां ७ ।
३ । ७७ ।) इति कः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये ऋतीयो वर्गः ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्युचं सूक्तं, तस्य ऋषिऋन्दसी पूर्ववत्, देव-
ताविशेषस्त्वनुक्रम्यते, प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य
आग्नेयौ द्वे देवीनामेकेन्द्राग्नी वरुणान्यग्नायीनां द्यावा पृथिव्ये पार्थिवी
षड्विष्णव्योऽतो देवादौबी वेति । सूक्तसङ्ख्यानुवर्त्तत इति, अस्मिन् खण्डे
अनिरुक्तासङ्ख्या विंशतिरिति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजेति सूक्ते
सङ्ख्याविशेषस्यानिरुक्त्वा विंशतिसङ्ख्या द्रष्टव्या, सा च विंशतिरेकया-
धिकया सह वर्त्तत इति सैका, तत्रादौ चतस्र ऋचोऽश्विदेवताकाः,
पञ्चमीमारभ्याष्टमन्ताश्चतस्रः सविष्टदेवताकाः, नवमी दशमी च द्वे
अग्निदेवताके, एकादश्या ऋचो देवसम्बन्धिन्य इन्द्रावरुणाभिपश्यो
देवता द्वादश्या अपि, त्रयोदशीचतुर्दश्यौ द्यावापृथिवीदेवताके, पञ्च-
दशी पृथिवीदेवताका, षोडशीमारभ्यैकविंशत्यन्ताः षड्विष्णुदेवताकाः,
अतो देवा इत्येतस्याः षोडश्यास्तु कृत्वा देवता विष्णुर्वा विकल्पेन
देवता । अत्र सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः, प्रातरनुवाके आश्विने क्रतो
प्रातर्युजा विबोधयेति चतस्र ऋचः । सूत्रितश्च अथाश्विनं षोडश, प्रात-
र्युजेति चतस्र इति । आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येका पुरोऽनुवाक्या,
द्विदैवत्यैश्चरन्तीतिखण्डे सूत्रितं, आश्विनस्य प्रातर्युजा विबोधयेति,
तत्र प्रथमानुचमाह, प्रातर्युजा विबोधयेति । अत्र हेताध्वर्युमुद्दिश्य
ब्रूते, हे अध्वर्या, प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुक्तावश्विनौ देवौ
विबोधय विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु, अश्विनौ प्रबुद्धौ तावश्विनौ देवौ च
अस्याभिधवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये सोमपानाय इह कर्मण्या-
गच्छतां । प्रातर्युज्जाते ऋक्षमाद्येन ग्रहेण सहेति प्रातर्युजा, सत्स्व-

१२१ या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा १

अश्विना ता हवामहे ॥

१३१ या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती १

तया यज्ञं भिमिक्षतं ॥

द्विषद्बहुद्वयुज (पां ३।२।६१।) इत्यादिना क्षिप्, सुपांसुलुक् (पां ७।१।३६।) इत्यादिना आकारः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य, ऊडिदम्पदाद्यप्सुमैद्युभ्यः (पां ६।१।१७१।) इत्यादिना विभक्तौरुदात्तत्वं । पीतये, व्यत्ययेन क्तिन उदात्तत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाम्चमाह या सुरथेति । या उभा अश्विना देवा, यावुभावश्विनौ देवौ सुरथा शोभनरथयुक्तौ रथीतमा अतिशयेन रथिनौ, दिविस्पृशा द्युलोकनिवासिनौ ता हवामहे तादृशावश्विनावाङ्मयामः । येत्यादिष्वयसु पदेषु, सुपांसुलुक् (पां ७।१।३६।) इत्यादिना द्विवचनस्याकारः । सुरथा, शोभनो रथो ययोस्तौ सुरथौ, समासान्तोदात्तत्वापवादं बङ्गरीहै पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, आद्युदात्तं ह्यच-क्कन्दसि (पां ६।२।११६।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथीतम्, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।३।१३७।) इति संहितायामिकारस्य दीर्घत्वं । दिविस्पृशा, दिविस्पृशत इति दिविस्पृशौ, क्षिप् च (पां ३।२।७६।) इति क्षिप्, तत्पुरुषे कृति बङ्गलं (पां ६।३।१४।) इत्यलुक्, गतिकारकोपपदात्कृत् (पां ६।२।१३६।) इति छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

तृतीयाम्चमाह या वां कशेति । अश्विना हे अश्विनौ देवौ, वां युवयोः सम्बन्धिनी या कशा अश्वताडनी विद्यते, तया सह आगत्य यज्ञमस्मदीयं भिमिक्षतं सोमरसेन सेक्तुमिच्छन्तौ कशयान् दृढं ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाङ्गतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा, मधुमती, अर्शः क्षौद्र इत्यादिषु एकशतसङ्ख्येकैषदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं, तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति, अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्क्षौद्रोदकं खवति तेनेयं कशा क्षिप्तेत्यर्थः । पुनः कीदृशी द्रव्यतावती, प्रियसत्यवाग्युक्ता, तीव्रेण कशाघातेन

१४१ न हि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः ।

अश्विना सोमिनो गृहं ॥

१५१ हिरण्यपाणिभूतये सवितारमुपह्वये ।

स चेत्ता देवता पदं ॥ ४ ॥

यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवेलायामश्वारूढस्य च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रमागमनहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियं, यदा श्लोकाधारेत्यादिषु सप्तपञ्चाशद्वाङ्मसु कशा धिषणेति पठितं, अश्विनोर्या वाक् मधुमती माधुर्येण पारुष्यरहिता, सून्तावती प्रियत्वसत्यलोपेता फलप्रदान-विषयेत्यर्थः, तथा वाचायुक्तौ, यच्च मिमिक्षतमिति योजनीयं । कशा, कश गतिशासनयोः, पचाद्यच्, वृषादिवादाकृतिगणत्वेनाद्युदात्तः । सून्तावती, ऊनपरिहृण्ये, सुख ऊनयत्यप्रियमिति सून्, तथाविध-भूतं सत्त्वं यस्यां वाचि सा सून्ता, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १०९ ।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं बाधित्वा, परादिश्चन्द्रसि बज्जलं (पां ६ । २ । १६६ ।) इत्युच्चार उदात्तः, सा यस्या अस्ति सा सून्तावतीति कशायाः सञ्ज्ञा, एवंनामा या कशेत्यर्थः, सञ्ज्ञायां (पां ८ । २ । १९ ।) इति मतुपो वत्त्वं । मिमिक्षतं, सेचनार्थान्महेः सन्, हलन्ताच्च (पां १ । २ । १० ।) इति कित्वाङ्गुणाभावः, ढत्वकत्वघत्वानि ॥ ३ ॥

चतुर्थीभूतमाह नहि वामिति । अश्विना हे अश्विदेवौ, युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृह्णमति रथेन गच्छथः, स मार्गो वां युवयोर्दूरके दूरदेशे न ह्यस्ति न वर्तते, यदा यत्र गृहे गच्छथस्तच्च गृहं दूरे न भवति । न हि, एवमादीनामन्त इति फिटसूत्रेणान्तोदात्तः । अस्ति, चादिश्लोपे विभाषा (पां ८ । १ । ६३ ।) इति निघाताभावः, अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति, युवाश्च रथेन गच्छथ इति समुच्चयार्थस्वार्थं गम्यते, चण्ड्यो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिरस्तीति । यत्र, निपातस्य च (पां ६ । ३ । १३६ ।) इति संहितायां दीर्घत्वं । गच्छथः, इयं यद्यपि न प्रथमा, तथापि यत्रेति यदुत्तयोगामिघाता-भावः ॥ ४ ॥

ब्यूढस्य द्वितीये कन्देमे वैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिभूतय इति सावित्र्य-चतस्रः, द्वितीयस्येति खण्डे सूत्रितं हिरण्यपाणिभूतय इति चतस्रो

१६१ अपां न पातमवसे सवितारमुपस्तुहि । तस्य व्रतान्युश्रमसि ॥

महोद्यौः पृथिवीचनइति तत्र प्रथमां सूक्ते पञ्चमीष्टचमाह हिरण्य-
पाणिमूतय इति । उतयेऽस्मद्रक्षार्थं सवितारं देवमुपकृत्ये आह्वयामि,
स च सविता देव एतन्मन्त्रप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन
प्राप्यं स्थानं चेत्ता ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारं, हिरण्यपाणिं
यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं, यद्वा देवकर्तृके यागे सविता
स्वयमृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितस्तदानौ । कस्याश्चिदिष्टावध्वर्यवस्तस्मै
सवित्रे ब्रह्मणे प्राशिञ्चनामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः, तच्च प्राशिञ्चं
हस्ते सवित्रा गृहीतं सत् तदीयं पाणिं चिच्छेद, अतः प्राशिञ्च
दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवन्तः । सोऽयमर्थः
कौपीनकिप्राक्षणे समाप्नातः, सवित्रे प्राशिञ्चं प्रतिजङ्गस्ततस्तत्पाणी
प्रचिच्छेद, तस्मै हिरण्यमयौ दधुः, तस्माद्धिरण्यपाणिरिति । हिर-
ण्यशब्दं पाणिशब्दश्च यास्तु एवं निर्वर्त्ति, हिरण्यं कस्माद्गीयत आय-
म्यमानमिति वा ऋयते जनाव्जनमिति वा, हितरमणं भवतीति वा,
हृदयरमणमभवतीति वा, ह्यर्थतेर्वा स्यात् प्रेक्षाकर्मण्य इति, तथा पाणिः
पञ्चायतेः पूजाकर्मण्य इति । हिरण्यशब्दे नन्विषयस्याग्निसन्तसेति
फिट्स्त्रेणाद्यदात्तः, बज्रब्रह्मै पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उतये, उदात्त-
इत्यनुवृत्तौ, उति यूति जूति साति हेति कीर्त्तयश्च (पां ३।३।
६७।) इति क्तिमुदात्तो निपातितः । सवितारं, ढच्, ढच्चश्चिन्त्वा-
दन्तोदात्तत्वं । चेत्ता, चिती सञ्ज्ञाने, अस्मादन्तर्भावितव्यथात्ताच्छील्ये
ढन्, अनित्यमागमशासनमिति इडभावः, निच्चादाद्युदात्तः । देवता,
देवात्तञ् (पां ५।३।२७।) इति स्वार्थे तञ्, जिति (पां ६।१।
१६३।) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । पदशब्दः पचाद्यजन्तः, चितः
(पां ६।१।१६३।) इत्यन्तोदात्तः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये
चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

सूक्ते षष्ठीष्टचमाह अपां न पातमिति । अत्र होता सामगमृत्वि-
जमन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते, अवसेऽस्मान्प्रक्षितुं सवितारमुपस्तुहि, तस्य
सवितुः सम्बन्धीनि कर्माणि सोमयागादिर्ह्यपाणि उश्रमसि कामयामहे ।
कीदृशं सवितारं, अपां न पातं जलस्य न पातकं सन्तापेन श्रोत्र-

१७। विभक्तारं हवामहे वसोन्नित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसं ॥

कमित्यर्थः । अपां, ऊडिदं (पां ६।१।१७९) इत्यादिना विभक्ते-
बदात्तत्वं । न पातं, पा रक्षणे, अयं श्रवन्तः पाच्छब्दः, तस्य नञसमासे,
नञ्भावनपात् (पां ६।३।७५।) इत्यादिना नञोपप्रतिषेध इति वृत्ति-
कारः, अप्रिहिं अपो न पाति तच्छेषकत्वात्, तर्हि कथमपामिति
वह्नी, नञोक्ताख्यनिष्ठाखनर्घटनां (पां २।३।६६।) इति कर्मणि
वह्नाः प्रतिषेधादिति चेत्, तर्हि एषा श्रेयलक्षणास्तु, अग्न्यादित्यौ
अपां कारणतया सम्बन्धिनौ, अपेराप इति श्रुतेः, आदित्याज्जायते
वृष्टिरिति श्रुतेश्च, अस्मिन् पक्षे उगिद्वामिति नुमभावोऽपि निपा-
तनादेवेति मन्तव्यं । पातेः क्षिप्रान्तस्य तुष्ठा निपातनाद्दृश्यः । अथवा
न पातयतीति नपात्, पृष्ठ गताविति धातोर्गुन्तात् क्षिप्, अग्न्या-
दित्यौ अपां न प्रापयौ, प्रत्युत तच्छेषकौ, अथयपूर्वपदप्रकृतिसंस्वरत्वं ।
अवसे, तुमर्घे सेसेनसेऽसेन् (पां ३।३।६।) इत्यादिना असेन् प्रत्ययः,
निष्वादाद्युदात्तः । उप्तसि, वश कान्तौ, अदिप्रभृतिभ्यः शयः (पां २।
३।७९।) इति शपो लुक्, इदन्तो मसिः (पां ७।१।७६।) इति
इकारोपजनः ॥ ६ ॥

सप्तमीचमामह विभक्तारमिति । वसोर्निवासहेतुनित्रस्य सुवर्ण-
रजतादिरूपेण वज्रविधस्य राधस्य धनस्य विभक्तारं अस्य यजमा-
नस्यैतावज्जबदानमुचितमिति विभागकारिणं, नृचक्षसं मनुष्याणां प्रका-
शकारिणं सवितारं हवामहे आह्वयामः । कौघोतकिन एतस्या ऋचो
आख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेवमामगन्ति, तदेतद्वसु चित्रं
राधस्तदेव सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति । विभक्तारं,
वृद्धं, तच्चिन्त्वादान्तोदात्तत्वं, छदुत्तरप्रकृतिसंस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ।
हवामहे, हयतेर्वज्रं ह्वन्दसीति सम्प्रसारणं । वसोः, वस निवासे,
प्रत्युत्तिष्ठिन्नप्यसि वसि हनीत्यादिना उः प्रत्यय औणादिकः, निदिद्व-
नुत्तर्निष्वादाद्युदात्तः । राधसः, राध साध संसिद्धौ, सर्वधातुभ्योऽसु-
क्षित्यसुन् प्रत्यय औणादिकः, निष्वादाद्युदात्तः । नृचक्षसं, नृचक्ष इति
नृचक्षाः, चक्षोर्वज्रं शिष्येत्यसुन्, शिष्वादाज्जधातुत्वेन ख्यानादेशा-
भावः, छदुत्तरपदप्रकृतिसंस्वरत्वं ॥ ७ ॥

१ ८ १ सखाय आनिषीदत सविता स्तोम्यो नु नः ।

दाता राधांसि शुम्भति ॥

१ ८ १ अग्ने पत्नीरिहावह देवानामुशतीरूप ।

त्वष्टारं सोमपीतये ॥

अष्टमीमृचमाह सखाय इति । सखिभूता हे ऋत्विजः, आनिषीदत सर्वत्रोपविशत, नाऽस्माकमयं सविता नु क्षिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यः, राधांसि धनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः, स एव सविता शुम्भति शोभते । समानाः सन्तः ख्यान्ति प्रकाशन्त इति सखायः, ख्या प्रकाशने, समाने ख्यस्योदात्त इति इण् प्रत्यय औणादिकः, तत्सन्निधौ नो डित्वं, यत्रोपच, डित्त्वादाकारणोपः, समानस्य कृन्दसि (पां ६ । ३ । ८४ ।) इत्यादिना समानस्य सादेशः, इण्सन्निधौ नोदात्तत्वं, जसि, सख्युरसम्बद्धौ (पां ७ । १ । ६२ ।) इति गित्त्वादृद्धिरायादेशश्च । निषीदत, सदिर-प्रतेः (पां ८ । ३ । ६६ ।) इति घत्वं । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन स्तोमे भवः स्तोम्यः, भवे कृन्दसि (पां ७ । ४ । ११० ।) इति यत्, यतोऽनावः (पां ६ । १ । २१३ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । दाता, दानशीलः, ताप्शील्ये ङन्, गित्त्वादाद्युदात्तः । राधांसि गतं, कर्तृकर्मणोः कृति (पां २ । ३ । ६५ ।) इति प्राप्तायाः घञाः, नलोकाद्ययानिष्ठा (पां २ । ३ । ६६ ।) इति प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

अग्निष्टोमे प्रातः सवने अग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टुः प्रस्थितयाज्या, प्रशक्ता ब्राह्मणाच्छंसोति खल्वे सूत्रितं, अग्ने पत्नीरिहावहोऽष्टाम्नाय वशाम्नायेति, तामेतां नवमीमृचमाह अग्नेपत्नीरिति । हे अग्ने, उशतीः कामयमाना देवानां पत्नीः इन्नाख्याद्या इह देवयजनदेशे आवह, तथा त्वष्टारं सोमपीतये सोमपानार्थं उप समीपे आवह । पत्नीः, डत्यन्तः पतिशब्द आद्युदात्तः, पत्युर्नैयञ्संयोगे (पां ४ । १ । ११ ।) इति डीप्, तत्सन्निधौ नकारश्च, डीपः पित्वाङ्गातुस्वर एव । उशतीः, वश कान्तौ, ङटः ङट्, अदिप्रभृतिभ्यः ङपः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति ङप्रो जुक्, शतुर्ङित्वात्, यङिज्यान्विब्यधि (पां ६ । १ । १६ ।) इति सस्यसारङ्गं, उमितञ्च (पां ४ । १ । ६ ।) इति डीप्, शतुरनुमे-नद्यजादी (पां ६ । ४ । १७९ ।) इति डीप् उदात्तः ॥ ९ ॥

११०१ आ ग्रा अग्र इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीं १
 वरूत्रीं धिषणां वह ॥ ५ ॥
 ११११ अभि नो देवीरवसा महः शर्म्मणानृपत्रीः १
 अच्छिन्नपत्राः सचक्षां ॥

दशमीम्वचमाह आ मा अम इति । हे अमे, अवसेऽस्मानवितुं प्रा
 देवपत्नीरिहावह, तथा हे यविष्ठ युवतमामे, होत्रां होमनिष्पादि-
 काभिपत्नीं, भारतीं भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं, वरूत्रीं वरणीयां
 धिषणां वाग्देवताश्चावह । वाग्वै धिषणेति वाजसनेयकं । भरत
 आदित्य इति यास्केनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते । गम्यन्त इति
 माः, गन्तुं खड्गं गतौ, चौरादिको ज्ञ प्रत्ययः, डित्वाट्टिलोपः, प्रत्ययस्वरः ।
 होत्रां, ऊ या मा शु भसिभ्यस्त्रिमिति चन्नन्तो नित्वादाद्युदात्तः । अति-
 शयेन युवा यविष्ठः, अतिशयने तमविष्ठनौ (पां ५ । ३ । ५५ ।) इति
 इच्छन्प्रत्ययः, स्थूलदूर (पां ६ । ४ । १७३ ।) इत्यादिना यणादिपरस्य
 लोपः, पूर्वस्य च गुणः । भारतीं, शार्ङ्गरवादराक्षतिगणत्वात्, शार्ङ्गर-
 वाद्यजो डीन् (पां ४ । १ । ७३ ।) इति डीन्, डीनो नित्वादाद्युदात्तः ।
 वरूत्रीं, ग्रसित स्तम्भित (पां ७ । २ । ३४ ।) इत्यादौ वरुष्टशब्दस्तृजन्तं
 इत्युक्तं, तथाप्यन्ते इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वाद्वरुष्टशब्दस्तृजन्तोऽपि
 ऋच्यस्तेन नित्वादाद्युदात्तत्वं, श्रेयनिघातेन ऋकारस्यानुदात्तत्वात्,
 उदात्तयणो हल्पूर्वात् (पां ६ । १ । १७४ ।) इत्यनेनापि न डीप्
 उदात्तत्वं ॥ १० ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पञ्चमो वर्गः ॥ ५ ॥

सूक्ते एकादशीम्वचमाह अभि नो देवीरिति । देवीर्देव्यो देवपत्न्यः,
 अवसा रक्षणेन, महो महता शर्म्मणा च सुखेन च, नोऽस्मानभिस-
 चन्तां आभिमुख्येन सेवन्तां । कीदृश्यो देव्यः, वृषपत्नीर्मनुष्याणां पाल-
 यिष्यः । अच्छिन्नपत्रा अच्छिन्नपक्षाः, न हि पक्षिरूपाणां देवपत्नीनां
 पक्षाः केन छिद्यन्ते । देवीः, सुयोगादाख्यायां (पां ४ । १ । ४८ ।)
 इति डीषन्ताः, प्रत्ययस्वरैरान्तादात्तः, दीर्घाज्जसि च (पां ६ । १ ।
 १०५ ।) इति प्रतिषेधस्य, वा क्न्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति
 पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवसा, अव रक्षणे, असुन्, नित्वादा-
 द्युदात्तः । महः, मह पूजायां, क्षिप्, सुपां सुपो भवन्तीति द्वतीयैक-

११२१ इहेन्द्राणीमुपह्वये वरूणानीं स्वस्तये १

अग्रायीं सोमपीतये ॥

११३१ मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां १

पिपृतां नो भरीमभिः ॥

वचनस्य ङसादेशः, सावेकाचः (पां ६ । १ । १६८ ।) इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । नृपत्नीः, समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, परादिभृन्दसि बङ्गलं
(पां ६ । २ । १६६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अच्छिन्नपत्राः, न
क्षिन्नानि अच्छिन्नानि, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, अच्छिन्नानि पत्राणि
यासान्ता बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ११ ॥

दादशीमृचमाह इहेन्द्राणीमिति । इहस्मिन् कर्मणि स्वस्तये
ऽस्माकमविनाशाय, सोमपीतये सोमपानाय च इन्द्रवरूणाभीनां पत्नी-
राङ्गयामि । इन्द्राणीं, वरूणानीं, इन्द्रवरूणभवणवर्षरुद्रमृड (पां ४ ।
१ । ४६ ।) इत्यादिना पुंयोगे ङीप्प्रत्ययः, आनुगागमश्च, प्रत्ययस्वरः ।
अग्रायीं, वृषाकप्यभिकुसितकुसिदानामुदात्तः (पां ४ । १ । ३७ ।)
इति ङीप्, तत्त्वन्नियानेकारस्यैकार उदात्तः । सोमपीतये, अस-
क्ततूर्वोक्तं ॥ १२ ॥

द्वितीये कन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावा-
पृथिव्यानि हविर्दानीयस्तृचः, द्वितीयस्याग्निं व इति खण्डे सूचितं, मही
द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति, आग्रयणेद्यौ मही
द्यौरित्येषा द्यावा पृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या, आग्रयणं त्रीहिष्ठामाके-
तिखण्डे सूचितं, ये के च जामहिनो अहिमायां मही द्यौः पृथिवी च
न इति, अभिमन्यनेऽप्येषा विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्यमितिखण्डे सूचितं,
अभित्वादेवसत्रितर्मही द्यौः पृथिवी च न इति, विध्यन्दमानं साम्नाय्य-
मनयैवाहवनीयदेशे निनयेत्, विध्यपराध इति खण्डे तथैव सूचितं,
विध्यन्दमानं मही द्यौः पृथिवी च न इति, अन्तः परिधिदेशे निनये-
युरिति, आश्विनशस्त्रेऽप्येषा, संस्थितेव्याश्विनाविति खण्डे सूचितं, मही
द्यौः पृथिवी च न स्नेहि द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवेति, तामेतां कृत्ते
त्रयोदशीमृचमाह मही द्यौरिति । मही महती द्यौर्युलोकदेवता,
पृथिवी भूमिदेवता च, नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां, स्वकीयसार-

११४१ तयोरिदृतवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः ।

गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ।

११५१ स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ ६ ॥

भूतेन रसेन मिमिक्षतां सेक्तुमिच्छतां, तथा भरीमभिर्भरयैः पोषणै-
र्नाऽस्मान् पिष्टतामुभे देवौ पूरयतां । मही, महच्छब्दात्, उगितश्च
(पां ४ । १ । ६ ।) इति डीप्, अक्षब्दलोपश्चान्दसः, वृहन्महतो-
रपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकेन डीप् उदात्तत्वं । द्यौः, दिक्शब्दः प्राति-
पदिकस्वरेशान्तोदात्तः, गीतो णित् (पां ७ । १ । ६० ।) इति ततः
परस्य सौमिहङ्गावाङ्मवन्ती वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी,
प्रथ प्रथ्याने, प्रथेः धिवन् सम्भसारणश्चेत्याद्यादिसूत्रेण धिवन्प्रत्ययः,
घिङ्गौरादिभ्यश्च (पां ४ । १ । ४१ ।) इति डीष्, प्रत्ययस्वरः । मिमि-
क्षतां, मिह सेचने, सनि, द्विर्भावहलादिशेषौ, ढलकत्वघत्वानि ।
पिष्टतां, पू पाजनपूरणयोः, ए इत्येके, शपः झुः, अर्त्तिपिपत्यौश्च (पां
७ । ४ । ७७ ।) इत्यभ्यासाकारस्य इकारः, तिङुप्रत्ययस्वरः । भरीमभिः,
हुभृज् धारणपोषणयोः, वृभृष्टृष्टृष्टृभ्य इमृनिन् इत्याद्यादिक इमः
निन्प्रत्ययः, निष्वादाद्युदात्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह तयोरिदिति । गन्धर्वस्य ध्रुवं पदमन्तरिक्षं, तथाच
तापनीयशाखायां समाप्तायते, यत्तगन्धर्वाप्सुरोगणसेवितमन्तरिक्ष
मिति, तेनान्तरिक्षोपलक्षित आकाशे वर्त्तमानयोक्तयोरित् द्यावा-
पृथिव्योरेव सम्बन्ध पयो जलं घृतवद्भुतसदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिना
धीतिभिः कर्म्मभिः, रिहन्ति लिहन्ति, यद्वा घृतवद्भुतं सारं तेनोपेतं ।
रिहन्ति, लिह्येत्यत्येन रेफः । गन्धर्वस्य, घृज् धारणे, गविष्टञो व
इत्याद्यादिको व प्रत्ययः, तत्त्वज्ञियोगेन गोशब्दस्य च गमादेशः ॥ १४ ॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानाम्नीत्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता, एत-
द्विदं ब्रह्मचारिणमितिखण्डे सूत्रितं, स्योना पृथिवि भवेति समाप्येति
स्मार्त्ते हेमन्तप्रत्यवरौहणेऽप्येषा अप्या, मार्गशीर्षप्रत्यवरौहमितिखण्डे
सूत्रितं, तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वेति, तामेतां सूक्ते
पञ्चदशीमृचमाह स्योना पृथिवीति । हे पृथिवि स्योनत्वादिगुण-

११६१ अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे १ पृथिव्याः सप्तधामभिः ॥

युक्ता भव, स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची, तथा वाजसनेयब्राह्मणे स्योन-
शब्दोपेतं कश्चिन्मन्त्रमुदाहृत्य व्याख्यातं, इन्द्रस्योनमाविशस्योनमिति
विस्तीर्णमित्येव तदाहति । यदा स्योनशब्दः सुखवाची । तथाच
याज्ञवल्क्यमुदाहरिष्यते । अन्तर्द्वारा कण्टकरहिता, निवेशनी निवा-
सस्थानभूता, सप्रथो विस्तारभूतं शर्म शरणं नोऽसम्भं यच्छ, हे
पृथिवि देहि, तामेताम्यचमुदाहृत्य याज्ञ शवं व्याचष्टे, सुखानः पृथिवि
भवान्तर्द्वारा निवेशं ऋक्षरः कण्टकः ऋध्यतेः कण्टकः कन्तपो वा
कन्ततेर्वा कङ्कतेर्वास्याद्भुतिकर्मण उद्भूततरो भवति, यच्छ नः शर्म-
शरणं सर्वतः पृथिवि इति । स्योना, धिवु तन्तुसन्ताने, सिवेष्टेय्योचेति
नप्रत्यय औणादिकः, ट्छ यो इत्यादेशः, प्रत्ययस्वरः, स्योना पृथिवी-
त्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परं, अतोऽसामर्थ्येनैव पराङ्गव-
द्भावादोकारस्य नामन्विताद्युदात्तत्वं । अन्तर्द्वारा, ऋष गतौ, गच्छत्यन्त-
रित्यन्तर्द्वारः कण्टकः, तन्युधिभ्यां कसरन्निति कसरन् प्रत्यय औणादिकः,
षष्ठोः कस्मि (पां ८ । २ । ४१ ।) इति कत्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८ ।
३ । ५६) इति षत्वं, नञा वङ्ग्रीहिः, तस्मान्मुडचि (पां ६ । ३ । ७४) ।
इति नुडागमः, नञ्सुभ्यां (पां ६ । २ । १७९) इत्युत्तरपदान्तोदा-
त्तत्वं । निविशन्त्यस्यामिति निवेशनी, करणाधिकरणयाच्च (पां ३ ।
३ । ११७) इति ल्युट्, लिति (पां ६ । १ । १६३) इति प्रत्ययात्
पूर्वोदात्तत्वं । यच्छ, दास् दाने, पात्राध्यास्यान्नादाय् (पां ७ । ३ ।
७८) इत्यादिना यच्छादेशः, ह्यचोऽतस्तिष्ठः (पां ६ । ३ । १३५) ।
इति दीर्घः । सप्रथः, प्रथ प्रख्याने, असन्, प्रथसा सह वर्तत इति,
तेन सहेतितुल्ययोगे (पा २ । २ । २८) इति द्वितीयासमासः, वोप-
सर्जनस्य (पां ६ । ३ । ८९) इति सभावः, ह्यत्स्वरः ॥ १५ ॥ इति
प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥ ६ ॥

प्रातः सवने सोमातिरेके एकं शंसनीयं, तच्च अतो देवा इत्याद्याः
बहुवचः, सोमातिरेक इति खण्डे कृत्रितं, मह्यं इत्यो य औजसा अतो
देवा अवन्तु न इत्येक्रीभिर्वैष्णवीभिश्चेति, अतोऽयामोऽष्टावाकातिरि-
क्तोऽपि यताः बहुवचोऽपि वागुक्त्यार्थाः, तथाच यस्य पञ्चव इति

११७१ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं । समूहमस्य पांसुरे ॥

खण्डे सूत्रितं, अतो देवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुरूपाविति, दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेष्वाद्ये विनियुक्ते, तथैव वेदं पन्था इति खण्डे सूत्रितं, अतो देवा अवन्तु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभ्यश्चेति, यावन्मानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषण्ये अतो देवा अवन्तु न इत्येषा जप्या, सूत्र्यते हि, आपद्यतो देवा अवन्तु न इति जपेदिति, तामेतां सूक्ते षोडशीमुचमाह अतो देवा इति । विष्णुः परमेश्वरः सप्त-
धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्चन्देभिः साधनभूतैर्यतः पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान्, अतोऽस्मात् पृथिवी-
देशाग्नोऽस्मान् देवा अवन्तु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु चन्देभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति, विष्णुमुखा वै देवाश्चन्देभिरिमां लोकाननपजय्यमभ्यञ्जयन्निति, विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं पृथिवीप्रदेशाद्रुत्तमं नाम भूलोकवर्त्तमानानां पापनि-
वारणं । अतः, एतच्छब्दात्, पञ्चम्यास्तसिन् (पां ५।२।७।) इति तसिन्, एतदाऽश् (पां ५।३।५।) इत्यष्टादेशः, लिखरेणाकार उदात्तः । यतः, तसिन्ः प्राग्दिशो विभक्तिः (पां ५।३।१।) इति विभक्तिसञ्ज्ञायां, त्यदादीनामः (पां ७।२।१०२।) इत्यत्वं, लिखरः । विष्णुः, विधेः क्विच्चेति षौणाक्षिको नु प्रत्ययः, कित्त्वान्न गुणः, निन्दित्यनु-
वृत्तेराद्युदात्तत्वं, विचक्रमे, सह सुपा (पां २।१।४।) इति योग-
विभागाद्विशब्दस्य समासः, समासान्तोदात्तत्वं, यदृत्तान्नित्यं (पां ८।१।६६।) इति यदृत्तयोगान्ननिघातः । सप्त, सुपां सुलुक् (पां ७।१।३६।) इति भिसो लुक् । धामभिः, दधातेः, आतो मनिन् (पां ३।२।७४।) इति मनिन्प्रत्ययः, निखरः ॥ १६ ॥

वैष्णवोपांशुयागस्य इदं विष्णुरित्यनुवाक्या, उक्ता देवता इति खण्डे सूत्रितं, इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिदैवः पृथिवीमेव एतामिति, गार्हपत्या-
हवनीययोर्मध्ये श्रुतिक्रमण्येनयव श्रपदेषु भस्म प्रक्षिपेत्, विध्यपराध इति खण्डे सूत्रितं, गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा श्रावतिक्रमेत् भस्मना शुनः पदं प्रतिव्रजेदित्दं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभिप्रायो अस्या-
मिति, उपसत्सु वैष्णवस्यैवानुवाक्या, अथोपसदिति खण्डे सूत्रितं, गय-

११८१ त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ॥ अतो धर्म्माणि धारयन् ॥

रूपानो अमीवहेदं विष्णुर्विचक्रम इति, आतिथ्यायां प्रधानविषय एषा-
नुवाक्या, अथातिथ्येडान्तेतिखण्डे सूत्रितं, गयरूपानो अमीवहा इदं
विष्णुर्विचक्रम इति । तामेतां सूक्ते समदशीम्वचमाह इदं विष्णुरिति ।
विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी इदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे
विशेषेण पादक्रमणं कृतवान्, त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे,
स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान्, अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूढं,
इदं सर्वं जगत् सम्यगन्तर्भूतं । सेयम्वक् यास्तेनैवं व्याख्याता, विष्णु-
र्विश्रतेर्वा व्यभ्रतेर्वा यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं
त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः, समारोहणे विष्णु-
पदे गयश्चिरसीत्यौर्गनाभः, समूढमस्य प्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते,
अपिबोपमार्थे स्यात्, समूढमस्य पांसुर इव पदं न दृश्यत इति, पांसवः
पादे सूयन्त इति वापन्नाः शेरत इति वा पिंशनीया भवन्तीति वेति ।
त्रेधा, एधाचेत्येधा, चितोऽन्त उदात्तः । समूढं, वह प्रापणे, निष्ठा
(पां ३ । २ । १०२ ।) इति क्तः, वचिस्त्रिपयजादीनां किति, (पां ६ ।
१ । १६ ।) इति सम्प्रसारणं, ढत्वधत्वष्ट्वङ्गोपदीर्घत्वानि, गतिरनन्तरः
(पां ६ । १ । ४६ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य, इदमोऽन्वादेशे-
ऽणनुदात्तस्तृतीयादौ (पां २ । ४ । ३२ ।) इत्यणनुदात्तः, प्रत्ययस्तु
सुप्स्वरेण । पांसुरे, नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वार्त्तिकेन मत्वर्थोयो रः
प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ॥ १७ ॥

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या, सायङ्कालेऽनुवाक्या त्रीणि
पदेत्येधा, सूत्र्यते च, त्रीणि पदा विचक्रम इति, स्त्रिविक्रमादि कृप्यत
इति, तामेतामष्टादशीम्वचमाह त्रीणि पदेति । अदाभ्यः केनापि हिं-
सितुमशक्वः, गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षकः, विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेष्वत
एव तेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे, किं कुर्वन् धर्म्माणि अग्निहोत्रादीनि
धारयन् पोषयन् । पदा, सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना
विभक्तोऽादेशस्तस्य स्थानिवद्भावेन अणुदात्तत्वे प्राप्ते ऽणुदात्तनिवृत्ति-
स्वरेशोदात्तत्वं । गोपाः, गोपामृतस्येत्यत्रोक्तं । अदाभ्यः, दमेः, ऋह-
लोऽर्थत् (पां ३ । १ । १२४ ।) इति ख्यत्, नञ्समासः, अव्ययपूर्व-

११६१ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥

१२०१ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततं ॥

पदप्रकृतिस्वरत्वं । धारयन्, श्रपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, श्रतुश्च लसार्व-
धातुक्स्वरेण शिच एव स्वरः शिष्यते ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽष्टमाह विष्णोः कर्माणीति । हे ऋत्विगादयः, विष्णोः
कर्माणि पालनादीनि पश्यत, यतो यैः कर्मभिः व्रतान्यग्निहोत्रादीनि
पस्पशे, सर्वो यजमानः स्पृष्टवान्, विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः,
तादृशो विष्णुरिन्द्रस्य युज्योऽनुकूलः सखा भवति । विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं
त्वष्टाहृतपुत्र इत्यनुवाके अथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपञ्चेन तैत्ति-
रीया आमनन्ति । पस्पशे, स्पश बाधनस्पर्शनयोः, लिट्दिर्भावे, श्रपूर्वाः
खयः (पां ७ । ४ । ६१ ।) इति प्रकारः शिष्यते, सकारो लुप्यते,
यदृत्ताम्रित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति यदृत्तयोगान्ननिघातः । युज्यः,
युजेर्बाहुलकात् कथम्, कित्त्वाद्गुणाभावः, कथपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, धातु-
स्वरः ॥ १९ ॥

विंशोऽष्टमाह तद्विष्णोरिति । सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः
सम्बन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या
सर्वदा पश्यन्ति, तत्र दृष्टान्तः, दिवीव, आकाशे यथा आततं सर्वतः
प्रसृतं चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् । सदा, सर्वैकान्य
किं यत्तदः (पां ५ । ३ । १५ ।) इति दा प्रत्ययः, सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां-
दि (पां ५ । ३ । ६ ।) इति सर्वशब्दस्य सभावः, व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
दिवि, ऊडिदम्पदादप्युच्चैद्युभ्यः (पां ६ । १ । १०१ ।) इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं, इवेन विभक्त्यणोपः, पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते ।
चक्षुः, गन्धियस्यानिसन्तस्येति फिट्स्त्रुचेणाद्युदात्तत्वं । आततं, तनोतेः
कर्माणि क्तः, यस्य विभाषा (पां ७ । १ । १५ ।) इति इट्प्रतिषेधः,
अनुदात्तोपदेशे (पां ६ । ४ । ३७ ।) इत्यादिना नलोपः, छदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, गतिरनन्तरः (पां ६ । २ । ४९ ।) इति गतेरुदा-
त्तत्वं ॥ २० ॥

१२११ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ ७ ॥

त्रयोविंशच्छतं ॥

१११ तीव्राः सोमास आगद्याशीर्विक्तः सुता इमे ।
वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥

एकविंशीष्टचमाह तद्विप्रास इति । पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पद-
मस्ति, तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिन्धते सम्यग्दीपयन्ति । कीदृशा
विप्रासः, विपन्यवो विशेषेण स्तोतारः । जागृवांसः, शब्दार्थयोः प्रमाद-
राहित्येन जागरूकाः । विप्रासः, आज्ञासेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।)
इत्यसुगागमः । विपन्यवः, स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुल्यकौश्यादिको यु प्रत्यय-
स्तत्र प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः, जागृ निद्राक्षये, लिटः कसुः, क्रादिनि-
यमात् प्राप्तस्येटो, वस्त्रेकाजाहुसां (पां ७ । २ । ६७ ।) इति नियमान्नि-
वृत्तिः ॥ २१ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमे वर्गः ॥ ७ ॥

तीव्रा इति चतुर्विंशत्यक्षं सूक्तं, अत्रेयमनुक्रमशिका, तीव्राश्चतुर्विं-
शतिर्वायव्यैकैन्द्रवायव्यौ मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः, शिष्टा
आपोऽन्याधर्द्धामेव्यप्स्वन्तः पुर उष्णिक् परानुष्टुप् तिष्ठस्वान्ता इति,
ऋषिस्वान्यस्मादिति परिभाषयानुवर्त्तनान्मेधातिथिः कायव ऋषिः, अप्स-
न्तरित्वेषा पुर उष्णिक्, प्रथमाक्षरस्य द्वादशाक्षरेणाद्यक्षेत् पुर उष्णि-
गिति लक्षणासद्भावात् । अप्सु मे सोम इत्येषानुष्टुप्, इदमाप इत्याद्यास्ति-
स्त्रोऽनुष्टुभः, शिष्टा एकोनविंशतिसङ्ख्याका ऋचो गायत्र्यः, आदौ गायत्र-
मिति परिभाषितत्वात् । आद्या वायुदेवताका, ततो द्वे ऋचाविन्म-
वायुदेवताके, तत एकस्तृचो मित्रावरुणदेवताकाः, तत उत्तरतृचस्य
मरुद्भूविशिष्टेन्द्रो देवता, तत एकस्तृचो वैश्वदेवः, तदनन्तरभावी-
पौष्णः, शिष्टा ऋचो बृहदेवताकाः, पयस्वानघ इत्यर्द्धचयुक्ता सम्माघ
इत्येषा त्वग्निदेवताका, सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अभिज्ञ-
वषडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यद्वयस्य तीव्राः सोमास
इत्येषा तृतीया, द्वितीयस्य चतुर्विंशेऽहनीति खण्डे सूत्रितं, तीव्राः सोमास

१ २ १ उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥

आगहोत्येकेति । एष्यवडहेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउग एषा, तामेतां सूक्ते प्रथमाम् चमाह तीत्राः सोमास इति । हे वायो, इमे सोमास ऐन्द्रवा-
यवयद्वादिरूपाः सोमाः सुता अभिषुतास्ते च तीत्राः प्रभूतत्वात्तर्प-
यितुं समर्थाः । आशीर्वन्त आशीर्युक्ताः । अतस्त्वमागहि अस्मिन्
कर्मण्यागच्छ, प्रस्थितानुत्तरवेदिं प्रत्यानीतान्तान् सोमान् पिब । तीत्राः,
तिज निशाने, औणादिको रक्प्रत्ययः, दीर्घत्वं, जकारस्य वकारः ।
सोमासः, अर्त्तिस्तुस्त्रित्यादिना मन्प्रत्यय औणादिकः नित्वादा-
द्युदात्तः, आञ्जसेरसुक् (पां ७ । १ । ५० ।) इत्यसुगागमः ।
गहि, मरुद्भिरम आगहोत्येतां । आशीर्वन्तः, श्रीञ् पाके, अप-
स्पधेयामान् चुरावृज्जस्त्रिच्युषेति त्याज्यताः अतमाशीराशीर्त्तः (पां
६ । १ । ३६ ।) इति सूत्रे आङ्पूर्वस्य क्विपि शीरादेशो निपातितः,
करणस्यापि अयणद्रव्यस्य स्वयापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्त्तरि क्विप्
न विरुध्यते, आशीरेषामस्तीत्याशीर्वन्तः, छन्दसीरः (पां ८ । २ । १५ ।)
इति मतुपो वत् । वायो, आमन्विताद्युदात्तत्वं । प्रस्थितान्, प्रादि-
समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा व्यत्ययेनाव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ १ ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्रे उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे, ऐन्द्रवायवचस्य प्रथमा
द्वितीये, तथा च द्वितीयस्येति खण्डे सूत्रितं, उभा देवा दिविस्पृशेति
द्वे इति, तयोः प्रथमां सूक्ते द्वितीयाम् चमाह उभा देवेति । दिवि-
स्पृशा, द्युलोकवर्त्तिनौ उभा देवा उभौ देवाविन्द्रवायू हवामहे आङ्-
यामः, किमर्थं अस्य सोमस्य पीतये, असकृद्वाख्यातं । उभा, देवा,
सुपां सुलुक् (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्याकारः । दिविस्पृशा, ह्युभ्यां
उरुपसङ्गानमिति वार्त्तिकेन सप्तम्या अलुक्, छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
इन्द्रवायू, इन्द्रश्च वायुश्चेति द्वन्द्वः, उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्या-
नङो निषेधः, देवताद्वन्द्वे च (पां ६ । ३ । २६ ।) इति प्राप्तस्योभय-
पदप्रकृतिस्वरत्वस्य, नोत्तरपदेनुदात्तादौ (पां ६ । १ । १४२ ।) इत्यादिना
निषेधात् समासान्तोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे, हेज् स्पृज्यां
शब्दे च, वज्जं छन्दसीति सम्यसारणं, सम्यसारणाच्च (पां ६ । १ । १०८ ।)

१३१ इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त उतये ।

सहस्राक्षा धियस्पती ॥

१४१ मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये ।

जज्ञाना पूतदक्षसा ॥

इति परपूर्वत्वं, अण्, गुणावादेशौ, अणः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते, तिङ्ङुतिङः (पां ८। १। २८।) इत्याद्युमिको निघातः । अस्य, ऊडिदं (पां ६। १। १७९।) इत्यादिना घञा उदात्तत्वं, पीतये, या पाने, स्थागापापचोभावे (पां ३। ३। ६५।) इति भावे क्तिन्, घुमास्थागापाजहातिसां हलि (पां ६। ४। ६६।) इतीत्वं, व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं ॥ २ ॥

तृतीयाष्टचमाह इन्द्रवायू इति । विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना ऊतये रक्षणाथं इन्द्रवायू हवन्त आह्वयन्ति । कीदृशाविन्द्रवायू, मनोजुवामन इव वेगयुक्तौ । सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्तौ । यद्यपीन्द्र एव सहस्राक्षस्तथापि कृत्रिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती, कर्मणो बुद्धेर्वा पातकौ । मनोजुवा, जवतिर्गतिकर्मा, मनोवज्जुवत इति मनोजुवा, मन इव वेगयुक्तौ, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, सुपां सुलुक् (पां ७। १। ३६।) इत्याकारः । विप्रा, षौणादिको रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । ऊतये, ऊति यूति जूति साति हेति कीर्त्तयश्च (पां ३। ३। ६७।) इति क्तिन्नुदात्तत्वं । सहस्राक्षा, सहस्रमक्षीणि ययोस्तौ, बज्रवीहो सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् घच् (पां ५। ४। ११३।) इति घच्, समासान्तः, बज्रवीहस्वरे प्राप्ते, घचः समासान्तप्रत्ययस्य सतिश्रित्वात्, चितः (पां ६। १। १६३।) इत्यन्तोदात्तत्वं । धियः, सावेकाक्षः (पां ६। १। १६८।) इति ङस उदात्तत्वं, घञाः पतिपुन (पां ८। ३। ५३।) इति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः, पतीत्याद्युदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्विंशेऽहनि प्रातः सवने मैत्रावरुणश्च मित्रं वयं हवामहे इति ढचः घञश्चोत्रियः, चतुर्विंश इति खण्डे सूत्रितं, आनो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे इति । अभिन्नवयडहे प्रातः सवने मैत्रावरुणस्यायं ढच आवापार्थः । अभिन्नवपृथाहानीति खण्डे सूत्रितं, परि-

१५१ ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती ।

ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ८ ॥

शिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामह इत्येषा प्रातः सवने प्रस्थितयान्या, प्रशास्त्रा ब्राह्मणाच्छंसी-
त्युपक्रम्य इदन्ते सौम्यं मित्रं वयं हवामह इति सूत्रितं, तामेतां
सूक्ते चतुर्थीमृचमाह मित्रं वयमिति । वयमनुष्ठातारः सोमपीतये
सोमपानार्थं मित्रं वरुणस्योभावाङ्गयामः । कीदृशपुत्रौ, जज्ञाना
कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्तौ । पूतदक्षसा शुद्धबलौ । वरुणं, वृज् वरणे, कृष्ट-
हृदारिभ्य उनन्नित्रौणादिक उनन्प्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तः । सोम-
पीतये, दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जज्ञाना, जनी-
प्रादुर्भावे, कृन्सि लिट्, तस्य, लिटः कानञ्वा (पां ३ । २ । १०६ ।)
इति कानजादेशः, गमह्न जन खन घसां (पां ६ । ४ । ६८ ।) इत्यु-
पधालोपस्तस्य, अचः परस्मिन्पूर्वविधौ (पां १ । १ । ५७ ।) इति
स्थानिवद्वावाञ्जनशब्दस्य द्विवचनं, स्तोःशुनाशुः (पां ८ । ४ । ४० ।)
इति नकारस्य जकारः, चितः (पां ६ । १ । १६३ ।) इत्यन्तोदात्तत्वं,
पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा, पूज् पवने, निष्ठा (पां ३ । २ । १०२ ।)
इति क्तः, श्र्युकः किति (पां ७ । २ । ११ ।) इतीट्प्रतिषेधः, पूतं
दक्षो ययोस्तौ, बज्जत्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं (पां ६ । २ । १ ।) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ४ ॥

पञ्चमीमृचमाह ऋतेन याविति । यौ मित्रावरुणौ ऋतेन सत्य-
वचनेन यजमानानुग्रहकारिणौ, ऋतावृधौ ऋतमवश्यम्भावितया
सत्यं कर्मफलं तस्य वर्जकौ, ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रका-
शस्य पती पालकौ, श्रुत्यन्तरे मित्रावरुणयोरदितिपुल्लत्वेन श्रुतत्वात्,
द्वादशादित्येष्वन्तर्भूतत्वेन ज्योतिः पालकत्वं युक्तं, श्रुत्यन्तरे चाष्टौ
युक्तासौ अदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिकमाज्ञातं । ता मित्रा-
वरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ ऊवे अङ्गयामि । ऋतावृधौ, वधु वृद्धौ,
क्षिप् च (पां ३ । १ । ७६ ।) इति क्षिप्, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६ ।
३ । १३७ ।) इति दीर्घः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ज्योतिषः, द्युत-
दीप्तौ, द्युतेरिसिन् आदेशे ज इति इसिन्प्रत्यय सौणादिकः, नित्वादा-
द्युदात्तः, घद्याः पतिपुल्ल (पां ८ । १ । ५३ ।) इति संहितायां विस-

१६१ वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः ।
करतां नः सुराधसः ॥

र्जनीयस्य सत्वं । मित्रावरुणा, देवताद्वन्द्वे च (पां ६।३।२६।)
इति पूर्वपदस्यानडादेशः, देवताद्वन्द्वे च (पां ६।२।१४१।) इत्युभ-
यपदप्रकृतिस्वरत्वं, सुपां सुलुक् पूर्वसवर्सा (पां ७।१।३६।) इति
पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः । ऊवे, ङेज आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने,
सम्प्रसारणे, परपूर्वत्वे च कृते, बङ्गलं कृन्दसीति शपो लुक्, टेरेत्वं, गुणे-
प्राप्ते, क्लिङ्ति च (पां १।१।५।) इति निधित्यते, उवडादेशः,
तिङ् तिङः (पां ८।१।२८।) इति निघातः ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य
द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

षष्ठीमृचमाह वरुणः प्रावितेति । अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता
भुवत्, प्रकर्षेण रक्तको भवतु, मित्रश्च विश्वाभिरूतिभिः सर्वाभीर-
क्षाभिः प्राविता भुवत्, तावुभावपि नोऽस्मान् सुराधसः प्रभूतधन-
युक्तान् करतां कुरुतां । अविता, त्वचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं, प्रादिसमासे
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत्, भू सत्तायां, लेट-
स्तिप्, लेटोऽडाटौ (पां ३।४।६४।) इत्यडाग्रमः, इतश्चलोपः
परस्मैपदेषु (पां ३।४।६७।) इति इकारलोपः, बङ्गलं कृन्दसीति
शपो लुक्, गुणे प्राप्ते, भूसुबोक्लिङि (पां ७।३।८८।) इति प्रतिषेधः
उवडादेशः, तिङ् तिङ इति निघातः । विश्वाभिः, अशुब्रुवीत्यादिना
कन्नन्तो विश्वशब्द आद्युदात्तः, टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते ।
ऊतिभिः, ऊति यूति जूति साति हेति कीर्त्तयश्चेति क्लिप्तुदात्तः । करतां,
डुक्कञ् करणे, भौवादिकः, लेटस्तस्, तसस्तां, कर्त्तरि शप्, गुणोरपरत्वं,
शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङश्च लसार्वधातुकस्वरणे धातुस्वरः शिष्यते ।
सुराधसः, राध साध संसिद्धौ, राधोत्यमेनेति राधो धनं, शोभनं राधो
येषां ते, बङ्गत्रीश्चै प्रकृत्या पूर्वपदं (पां ६।२।१।) इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, नञ्सुभ्यां (पां ६।२।१७२।) इत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वं प्राप्तं, सोर्मन्नसी अन्नोमोघसी (पां ६।२।११७।) इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वेन बाध्यते ॥ ६ ॥

१ ७ १ मरुत्वन् हवामह इन्द्रमा सोमपोतये ।

सजूर्गणेन तृम्पतु ॥

१ ८ १ इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः ।

विश्वे मम श्रुता हवं ॥

सप्तमीष्टचमाह मरुत्वन्तमिति, मरुत्वन्तं मरुद्भिर्युक्तमिन्द्रं, सोम-
पोतये सोमपानार्थं आहवामहे आह्वयामः, स चैन्द्रो गण्येन मरुद्गणेन
सजूः सद्यः तृम्पतु तृप्तो भवतु । मरुत्वन्तं, मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान्,
भयः (पां ८ । २ । १० ।) इति मतुपो वत्, तसौ मत्वर्थे (पां १ । ४ ।
१६ ।) इति भसञ्चया बाधितत्वाज्जगत्वाभावः, मतुप्सुपौ पिप्वादन-
दात्तौ । ननु ऋस्वनुङ्भ्यां मतुप् (पां ६ । १ । १७ ।) इति मतुप
उदात्तत्वेन भवितव्यं, स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति तकारस्या-
विद्यमानवत्त्वेन ऋस्वात् परत्वान्न ऋस्वनुङ्भ्यामित्यत्र नुङ्ग्रहणसाम-
र्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाश्रियत इति वृत्तावृत्तं, अतो मरुच्छब्दस्य
स्वर एव शिष्यते । सजूः, जुषो प्रीतिसेवनयोः, सम्पदादिश्लक्ष्णः क्षिप्,
समाना प्रीतिर्यस्येति बज्जव्रीहिः, समानस्य कृन्दसि (पां ६ । ३ । ८४ ।)
इति सभावः, ससजुषोरुः (पां ८ । २ । ६६ ।) इति स्त्वं, रोः, उप-
धायाच्च (पां ८ । २ । ७८ ।) इत्युपधादीर्घः, बज्जव्रीहिस्वरं प्राप्ते
त्रिचक्रादीनां कृन्दीत्युत्तरपदान्तादात्तं । तृम्पतु, तृप् तृम्प तृप्तौ, तुदा-
दिभ्यः शः, श्रेमुचादीनां (पां ७ । १ । ५६ ।) इति नुमागमः ॥ ७ ॥

अष्टमीष्टचमाह इन्द्र ज्येष्ठा इति । हे देवासः, इन्द्रमरुद्गणाः, विश्वे
सर्वे यूयं, मम हवमाङ्गानं श्रुतं शृणुत । कीदृशाः इन्द्रज्येष्ठाः, इन्द्रो
ज्येष्ठो मुखो येषु तथाविधा मरुद्गणा मरुत्समूहरूपाः । पूषरातयः
पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषामिन्द्रमरुतां ते पूषरातयः । इन्द्रज्येष्ठा,
आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं, पादादित्वादनिघातः । मरुद्गणाः, विभाषितं
विशेषवचने बज्जवचनं (पां ८ । १ । ७३ ।) इति पूर्वस्याविद्यमान-
वत्त्वादनिघातः । देवासः, पूषरातयः, पूर्ववत् । श्रुता, श्रु श्रवणे,
लोप्यन्त्यमपुरुषबज्जवचनं, तस्यस्यमिपां ताम् तम् तामः (पां ३ । ४ ।
१०१ ।) इति तादेशः, व्यत्ययेन शप्, बज्जलं कृन्दसि (पां २ । ४ ।
७३ ।) इति शपो लुक् । सार्वधातुकार्जधातुकयोः (पां ७ । ३ । ८४ ।)

१ ६ १ हत वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा १

मा नो दुःशंस ईशत ॥

१ १० १ विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये १

उया हि पृश्निमातरः ॥ ६ ॥

इति गुणे प्राप्ते, क्लृप्तिच (पां १ । १ । ५ ।) इति प्रतिषेधः । द्युषो-
ऽतस्तिडः (पां ६ । ३ । १३५ ।) इति दीर्घः । हवं, हेज् स्पृजायां शब्दे च,
भावेऽनुपसर्गस्य (पां ३ । ३ । ७५ ।) इत्यप्, सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं,
गुणावादेशौ, पित्त्वादनृदात्तत्वं, धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ८ ॥

नवमीष्टचमाह हत वृत्रमिति । हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता
मरुद्गणाः, सहसा बलवता युजा योग्येनेन्द्रेण वृत्रं शत्रुं हत नाश-
यत, दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कीर्त्तनेन युक्ता वृत्रो नोऽस्मान् प्रति
मा ईशत समर्थो माभूत् । हत, हन हिंसागत्योः, लोट्, तस्यस्य-
मिपां (पां ३ । ४ । १०१ ।) इत्यादिना तादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः
शपोः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो लृक् । अनृदात्तोपदेशे (पां ६ ।
४ । ३७ ।) इत्यादिनानुनासिक न लोपः । सुदानवः, दुदाञ् दाने, दा भा-
भ्यां नु रित्थौणादिको नुः प्रत्ययः, प्रादिसमासे आमन्त्रित निघातः ।
युजा, युजिर् योगे, ऋत्विग्दष्टक्खग्दिग्गृणिगश्चयुजिक्खुच्चाच्च (पां ३ ।
२ । ५६ ।) इति क्लिन्प्रत्ययः । सावेकाचस्तृतीयादिर् (पां ६ । १ । १६८ ।)
इत्यादिना तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः ईषद्ःसुषुक्छाक्छा-
र्येषु खल् (पां ३ । ३ । १२६ ।) इति खल् प्रत्ययः । लिति (पां
६ । १ । १६३ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्यादात्तत्वं । ईशत, ईश ऐश्वर्ये,
माडि लुङ् (पां ३ । ३ । १७५ ।) इति लुङि प्राप्ते, कृन्दसि लुङलङ् लितिः
(पां ३ । ४ । ६ ।) इति व्यत्ययेन लङ्, त आदेशः । बड् लं कृन्दसि
(पां २ । ४ । ७३ ।) इति शपो लुगभावः । नमाह्यागे (पां ६ । ४ ।
७४ ।) इत्यडागमाभावः, तिङ्कृतिडः (पां ८ । १ । १८ ।) इति
निघातः ॥ ९ ॥

दशमीष्टचमाह विश्वान्देवानिति । मरुतो मरुत्सञ्चकान्, विश्वान्
सर्वान् देवान्, सोमपीतयं सोमपानार्थं, हवामहे आह्वयामः । ते
मरुतः पृश्निमातरः, पृश्नेर्नानाविधवर्णयुक्ताया भूमेः पुत्राः, हिः प्रसि-

११११ जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया १

यच्छुभं याथ ना नरः ॥

११२१ हस्काराद्विद्युतस्पर्यतो जाता अवन्तु नः १

मरुतो मूलयन्तु नः ॥

अर्थः, सा च प्रसिद्धिः उया इति, एन्नेः पुत्रा इति मन्वान्तरादवग-
न्तव्या, एन्निर्माता येषान्ते एन्निमातरः । एन्निशब्दे एन्निः एन्निरित्युष्मा-
दावाद्युदात्ता निपातितः । बज्रवीहै पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १० ॥
इति प्रथमस्य द्वितीये नवमे वर्गः ॥ ६ ॥

एकादशीमृचमाह जयतामिवेति । मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दे
धृष्णुया घाष्ट्युक्तः सन्नेति गच्छति, केषामिव, जयतां विजयतु क्तानां
मृराणां भटानामिव । हे नरः नेतारो मरुतः, यूयं यद्यदा शुभं
शोभनं देवयजनं, ना याथ न प्राप्नुथ, तदा त्वदीयः शब्दे गच्छतीति
पूर्वचान्वयः । तन्यतुः, तनु विस्तारे, ऋतन्यङ्गीत्यादिना यतुच् प्रत्यय
बौणादिकः, प्रत्ययस्वरः । धृष्णुया, जिह्वा प्रागल्भ्ये, ऋसि ऋधि धृषि
क्षिपे क्तुः (पां ३ । २ । १४० ।) इति क्तु प्रत्ययः, सुपां सुलुक्पूर्व (पां
७ । १ । ५६ ।) इत्यादिना सोर्याजादेशः, चित्त्वादन्तोदात्तः याथ, तप्त-
नप्तनयनाच्च (पां ७ । १ । ४५ ।) इति यनादेशः, यच्छब्दयोगाग्निघा-
ताभावः ॥ ११ ॥

द्वादशीमृचमाह हस्कारादिति । हस्कारादीनिकराद्विद्युतो विशेषेण
दीप्यमानात्, अतोऽन्तरिक्षात् परि जाताः सर्वत् उत्पन्ना मरुतो नोऽ-
स्मान् अवन्तु रक्षन्तु, तथाविधा मरुतः नोऽस्मान्मूलयन्तु सुखयन्तु ।
हस्कारात्, हसे हसने, अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते । अस्मात्स्मदादि-
नक्षत्राः किम्, तस्मिन्नुपपदे, हुक्कञ् करण इत्यस्मात्, कर्मण्यण्
(पां ३ । २ । १ ।) इत्यण्प्रत्ययः, तत्पुरुषे तुल्यार्थ (पां ६ । २ । २ ।)
इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते, गतिकारकोपपदात् (पां ६ । २ ।
१३६ ।) इत्यादिना क्कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं, अतः क् कर्मि कंस
(पां ७ । १ । ४६ ।) इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्त्वं ॥ १२ ॥

- ११३१ आ पूषन् चित्रबर्हिषमाष्टणे धरुणं दिवः ।
 आज्ञा नष्टं यथा पशुं ॥
 ११४१ पूषा राजानमाष्टणिरपगूल्हं गुहा हितं ।
 अविन्दच्चित्रबर्हिषं ॥
 ११५१ उतो स मद्यमिन्दुभिः षड्रुक्ता अनुसेषिधत् ।
 गोभिर्यवं न चर्कषत् ॥ १० ॥

त्रयोदशीमृचमाह आ पूषन्निति । हे पूषन्, चित्रबर्हिषं विचित्रै-
 र्वर्हिर्भिर्युक्तं, धरुणं यागस्य धारकं सोमं, दिव आ, द्युलोकादाहरे-
 ति शेषः । अत्र पूषा विशेष्यते, आष्टणे आगतदीमित्युक्तं, तत्र दृष्टान्तः,
 हे आज गमनशील, यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादावन्वीक्ष्य कश्चि-
 दाहरति तद्वत् । आष्टणे. षट्क्षरण दीप्तोरित्यस्मात्, षष्टि एन्नि पाणि-
 चूर्णभृशिरित्यादिना ज्ञायादिको निप्रत्ययो निपातितः, ऋवर्णाच्चेति
 वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन गत्वं, प्रादिसमासः, आमन्विताद्युदात्तत्वं । धरुणं,
 धृज् धारणे, अस्मादण्यन्ताद्धातोः अजैर्गिर्लुक्चेति चकाराद्धधातोः ण्यु-
 नन्प्रत्ययः, व्यत्ययेन नित्स्वराभावे प्रत्ययस्वरः । दिवः, ऊर्ध्वं (पां
 ६ । १ । १७१ ।) इत्यादिना विभक्ते रदात्तत्वं । आज, अज गति-
 क्षोपणयोः ॥ १३ ॥

चतुर्दशीमृचमाह पूषा राजानमिति । आष्टणिः पूषा, राजानं
 सोममविन्दत् अलभत । कीदृशं राजानं, अपगूल्हं, अपगूढमत्यन्तगूढं ।
 तत्र हेतुः, गुहाहितं गुहासदृशे दुर्गे द्युलोके स्थितं । तथा चित्रबर्हिषं ।
 अपगूल्हं, गुह सम्बरणे, निष्ठा (पां ३ । २ । १०२ ।) इति कर्मणि क्तः,
 हो ङः (पां ८ । २ । ३१ ।) इति ह्रस्व ङत्वं । भवस्तथोर्घोऽधः (पां ८ ।
 २ । ४० ।) इति तस्य धकारः, ह्रस्वङ्गोपदीर्घाः, समासे, गतिरनन्तरः
 (पां ६ । २ । ४६ ।) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गुहा, सुपां सुलुक् (पां ७ ।
 १ । ३६ ।) इत्यादिना सप्तम्या लुक् । हितं, निष्ठायां दधातेर्हिरा-
 देशः ॥ १४ ॥

पञ्चदशीमृचमाह उतो स मद्यमिन्दुभिरिति । उतो अपि च, स पूषा,
 मद्यं यजमानाय, इन्दुभिर्वागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षट् वसन्तादीन्ष्टून्

११६१ अम्बयो यन्त्यध्वभिजीमयो अध्वरीयतां । पृञ्चतीर्मधुना पयः ॥

सेषिधत्, अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन् वर्त्तत इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः, गोभि-
र्बलीवर्द्धयत् न चर्द्धयत्, न शब्द उपमार्थः, यथा यवमुद्दिश्य भूमिं
प्रतिवत्सरं पुनः पुनः कृषति तद्वत् । मद्धं, डयि च (पां ६।१।२१२।)
इत्याद्युदात्तत्वं । इन्दुभिः, उन्दी क्लेदने, उन्देरिच्चादैरित्यौणादिक उः
प्रत्ययः, उकारस्थेकारादेशश्च, निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । युक्तान्, दीर्घा-
ददिसमानपादे (पां ८।३।६।) इति संहितायां नकारस्य हत्वं,
आतोऽटिनिवत् (पां ८।३।३।) इति सानुनासिक आकारः । सेषिधत्,
विध गत्यां, धातोरेकाचः (पां ३।१।२२।) इति यङ्, यङोऽचिच (पां
२।४।७४।) इति तस्य लुक्, प्रत्ययलक्षणेन, सन्त्यङोः (पां ६।१।६।)
इति द्विर्भावो हलादिशेषः, गुणो यङ्लुकोः (पां ७।४।८२।) इत्यभ्या-
सस्य गुणः, इत्यङोः (पां ८।३।५२।) इति घत्वं, सनादित्वाद्वातुस-
ञ्चायां, लटः शट्, कर्त्तरि शप्, चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्चेति वचना-
च्छपो लुक्, नाभ्यस्ताच्छतुः (पां ७।१।७८।) इति नुमप्रतिषेधः, प्रत्ययस्यै
प्राप्ते, अभ्यस्तानामादिः (पां ६।१।१८६।) इत्याद्युदात्तत्वं, गोभिः,
सावेकाचस्तृतीयादिः (पां ६।१।१६८।) इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते,
न गोम्बन्साववर्णं (पां ६।१।१८२।) इत्यादिना प्रतिषेधः । चर्द्धयत्,
कृष विलेखने, यङ्लुकि, द्विर्भावहलादिशेषो रदत्वचर्त्त्वानि, ययिकौ-
च लुकि (पां ७।४।६१।) इत्यभ्यासस्य रुगागमः, तस्माद्यङ्लुङ-
न्ताल्लटभित्, इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (पां ३।४।६७।) इतोकार-
लोपः, लोटोऽडाटो (पां २।४।६४।) इत्यङागमः, अदिप्रभृतिभ्यः
शपः (पां २।४।७२।) इति शपो लुक्, लघूपधगुणे प्राप्ते, नाभ्यस्त-
स्याचिपिति (पां ७।३।८७।) इत्यादिना निषेधः, तिङुतिङः (पां
८।१।२८।) इति निघातः ॥ १५ ॥ इति प्रथमस्य द्वितीये दशमे
वर्गः ॥ १० ॥

अपोनम्रीयैकधनासूपनीतासु स्वयमनुगच्छन्मय इति द्वे अनुब्रूयात्,
ततोयथा अपोदेवीरित्यनयैकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्र-
विशत्, तथैव सूचितं, अम्बयो यन्त्यध्वभिरिति तिष्ठ उत्तमयानुप्रपद्यत
इति, अस्मिन्सूत्रे प्रथमां सूक्ते षोडशीमृचमाह अम्बयो यन्तीति ।

११७१ अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वन्त्वध्वरं ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकं अम्बयो मातृस्थानीया आपः, तथाच कौषीतकिब्राह्मणे समाम्नायते अम्बयो यन्त्यध्वभिरित्यापो वा अम्बय इति, ता आपः, अध्वभिर्देवयजनमार्गेर्यन्ति गच्छन्ति । कीदृश आपः, जामयो हितकारिणो बन्धवः । तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृश्नतीर्गवादिषु योजयन्त्यः । अम्बयः, रवि ऋषि अग्नि शब्दे, एतस्मादच इरित्यौणादिक इ प्रत्ययप्रकरणे ऽम्भशब्दा बाहुलकादिप्रत्ययान्तः, प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः, अर्धेर्धचेति औणादिकः क्निप्, दकारस्य धकारश्च, पित्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते धातुस्वरः । जामयः, चमु क्मु जमु अदने, बाहुलकादिः प्रत्ययः । अध्वरीयतां, अध्वरशब्दात्, सुप आत्मनः क्यच् (पां ३ । १ । ८ ।) इति क्यच्, क्यचि च (पां ७ । ४ । ३३ ।) इति इत्वं, अपुत्तादीनामिति वक्तव्यमिति वचनात्, न क्न्दस्यपुत्तस्य (पां ७ । ४ । ३५ ।) इति इत्विनिषेधाभावः, सर्व्वे विधयश्चन्दसि विकल्प्यन्त इति परिभाषया, क्यध्वरपृतनस्य (पां ७ । ४ । ३६ ।) इत्यकारलोपोऽपि न भवति, क्यच्प्रत्ययान्तधातोर्लटः शट्, शपः पित्वादननुदात्तत्वं, शतुश्च लसार्वधातुकस्वरणे तयोः क्यजा सहैकादेशः, एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पां ८ । २ । ५ ।) इत्यन्तोदात्तत्वे सति, शतुरनुमोनद्यजादी (पां ६ । १ । १७३ ।) इति घद्या उदात्तत्वं । पृश्नतीः, पृची सम्पर्क, लटः शट्, रुदादिभ्यः अम्, असोरलोपः (पां ६ । १ । १११ ।) इत्यकारलोपः, अनुस्वारपरसवर्णो, उगितश्च (पां ४ । १ । ६ ।) इति डीप्, वा क्न्दसि (पां ६ । १ । १०६ ।) इति पूर्वसवर्णदोषत्वं, शतुरनुमोनद्यजादी (पां ६ । १ । १७३ ।) इति डीप् उदात्तत्वं ॥ १६ ॥

सप्तदशीमृचमाह अमूर्या इति । या अमूरापः सूर्ये उप समीपेनावस्थिताः, आपः सूर्ये समान्विता इति श्रुत्यन्तरात्, वा अथवा सूर्यो याभिरङ्गिः सह वर्तते, पूर्वत्रापां प्राधान्यं, उत्तरत्रतु सूर्यस्येति विशेषः, तास्तादृश आपो, नो ऽस्मदोयमध्वरं यागं हिन्वन्तु प्रीत्यन्तु । याभिः, सावेकाचः (पां ६ । १ । ६८ ।) इत्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य, न गोश्वन् साववर्ण (पां ६ । १ । १८२ ।) इत्यादिना प्रतिषेधः । शेषा-
तुप्रक्रिया स्पष्टा ॥ १७ ॥

११८१ अपो देवीरूपद्वये यत्र गावः पिबन्ति नः १

सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः ॥

११९१ अप्सवन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये १

देवा भवत वाजिनः ॥

१२०॥ अप्सु मे सोमो अब्रवीदक्षर्विश्वानि भेषजा १

अग्निञ्च विश्वशम्भुवमापञ्च विश्वभेषजीः ॥ १११ ॥

अष्टादशीमृचमाह अपो देवीरिति । नोऽस्मदीया गावो, यत्र यास्वसु पिबन्ति पानं कुर्वन्ति, ता अपो देवीरुपद्वये आह्वयामि, सिन्धुभ्यः स्पन्दनशीलाभ्योऽङ्गो देवताभ्यो हविः कर्त्वं अस्माभिः कर्त्तव्यं । अपः, ऊडिदं (पां ६ । ४ । १७१ ।) इत्यादिना शस उदात्तत्वं । पिबन्ति, पा पाने, पा घ्रा घ्रा स्या स्या दाण् (पां ७ । १ । ७८ ।) इत्यादिना पिबादेशः, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं, तिङश्च कसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वं, निपातैर्यद्यदिहन्त (पां ८ । १ । ३० ।) इत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वं, दुक्कञ् करणे, कृत्यार्थेनवैकेनकेन्यत्वनः (पां ३ । ४ । १४ ।) इति कर्मणि त्वन् प्रत्ययः, गुणः, नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥ १८ ॥

एकोनविंशीमृचमाह अप्सवन्तरमिति । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्येऽमृतं पीयूषं वर्त्तते, तस्याव्यकारत्वात्, अमृतं वा आपः इति श्रुत्यन्तराच्च, तथैवाप्सु भेषजमौषधं वर्त्तते, क्षुद्रोगनिवर्त्तकस्याग्नस्याप्यकार्यत्वात्, उत अपि च, तादृशानामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थे, हे देवा ऋत्विजादयो ब्राह्मणाः, एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्वाक्ष्यामि इति श्रुत्यन्तरात्, वाजिनो वेगवन्तो भवत, शीघ्रं स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः । अप्सु, ऊडिदं (पां ६ । ४ । १७१ ।) इत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं, संहितायां, उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पां ८ । २ । ४ ।) इति स्वरितत्वं । अमृतं, नञो जरमरमिञ्चमृताः (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । प्रशस्तये, तादौ च निति (पां ६ । २ । ५० ।) इत्यादिना मतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भवत, आमन्वितं पर्वमविद्यमानवत् (पां ८ । १ । ७१ ।) इति पूर्वस्यामन्वितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वादिनिघातः ॥ १९ ॥

कारोरेष्टावुत्तमाज्यभागस्याप्सु म इत्येवानुवाक्या, वर्षकामेष्टिः कारी-

॥ २१ ॥ आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे ३ मम १

ज्योक् सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

रीति खण्डेऽप्यमे सधिरव अप्सु मे सोमोऽब्रवीदिति सूत्रितं, तामेतां दृष्टो विंशीमृचमाह अप्सु म इति । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाणि भौषधानि सन्तीति, मे मद्वां मन्वदर्शने मुनये सोमो देवोऽब्रवीत्, तथा विश्वशम्भुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं चाभिं चाप्सु वर्त्तमानं सोमोऽब्रवीत्, तथाच तैत्तिरियाः, अमे स्त्रयोऽन्यायांस इत्यनुवाके सोऽपः प्राविशदित्यग्नेरप्सु प्रवेशनमानन्ति, लतागुल्मवृक्ष-मृलादीनामौषधानां वृष्टिजन्मत्वेन जलवर्त्तित्वं प्रसिद्धं, विश्वभेषजी-र्विश्वानि भेषजानि यासुं तथाविधा आपोऽब्रवीत् । भेषजा, सुपां सुक्नुक् (पां ७।१।३६।) इत्यादिना आकारः । विश्वशम्भुवं, भवतेरन्तर्भावित-तत्पर्यात् किप्, व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, यद्वा, विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः सुखकरा यस्येत्यस्मिन्व्यग्रे, बज्रग्रीहो विश्वं सञ्ज्ञायां (पां ६।२।१०६।) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, आपः, कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस्, अमृन्तृच् (पां ६।४।११।) इत्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः, विश्वशम्भुरिति वत् ॥ २० ॥ इति प्रथमस्य द्वितोये एकादशो वर्गः ॥ ११ ॥

एकविंशीमृचमाह आपः पृणीतति । हे आपो, मम तन्वे शरीरार्थं, वरूथं रोगनिवारकं भेषजमौषधं पृणीत पूरयत, च किञ्च ज्योक् चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुं, नीरोगा वयं शक्नुवामेति शेषः । पृणीत, पू पालनपूर-णयोः, लोणमध्यमपुरुषबज्रवचनं य, तस्य, तस्यस्यमिपान्ताम् तम् तामः (पां ३।४।१०१।) इति तादेशः, क्वादिभ्यः आ, प्रादोनां ऋस्, ईह-ल्यघोः (पां ६।४।१२३।) इति ईत्वं, ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन शतृत्वं, सतिश्लिखस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकारयोभ्य इति परिभाषया तिङ्स्वरः श्लिष्यते, आप इत्यस्यामन्वितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्य-मानवत्त्वे पादादित्वान्निघाताभावः । वरूथं, वृज् वरथे, जुह्वञ्भा-मूथन्नित्यौषादिक ऊथन्प्रत्ययः, गित्वादाद्युदात्तः । तन्वे, छिति ऋस् (पां १।१।६।) इति नदीसञ्ज्ञा, पाक्षिकीत्यङागमाभावः, उदा-त्तयथोहलपूर्वात् (पां ६।१।१७४।) इति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेन, उदात्तस्वरितयोर्यथः (पां ८।२।४।) इत्यादिना स्वरितत्वं । दृशे, दृशेविस्थे च (पां ३।४।११।) इति तुमर्थे निपात्यते ॥ २१ ॥

१ २२ ॥ इदमापः प्रवहत यत्किञ्च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उतानृतं ॥

१ २३ ॥ आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पयस्वानग्न आगहि तं मा संसृज वर्चसा ॥

पशौ मार्जने इदमापः प्रवहतेत्येषा विनियुक्ता, ऊतायां वपाया मिति खण्डे सूत्रितं, इदमापः प्रवहतेति, एषैव अवभृतेष्टौ खाने विनियुक्ता, पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खण्डे इदमापः प्रवहत सुमित्रियान आप औषधयः सन्त्विति सूत्रितं, तामेतां सूक्ते द्वाविंशीमृचमाह इदमाप प्रवहतेति । मयि यजमाने यत्किञ्च दुरितं अज्ञाननिष्पन्नं, वा अथवा अहं यजमानः, अभिदुद्रोह सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि, वा अथवा शेषे साधुजनं शप्तवानस्मि, इति यदस्ति, उत अपि च अन्तमुक्तवानिति यदस्ति, तदिदं सर्वमपराधजातं प्रवहत मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत । मयि, मपर्यन्तस्य, त्वमावेकवचने (पां ७।२।६७।) इति मादेशे कृते, अतो गुणे (पां ६।१।६७।) इति पररूपे च सति, योऽचि (पां ७।२।८६।) इति दकारस्य यकारादेशः, एकादेशस्वरस्य मकारात् परस्याकारस्योदात्तत्वं । दुद्रोह, ऋह जिघांसायां, णलि, गुणे, द्विवचनक्रस्वहलादिशेषाः, लिति (पां ६।१।१६३।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं, यदृत्तान्नित्यं (पां ८।१।६६।) इति यदृत्तयोगान्निघाताभावः । शेषे, शप आक्रोशे, लिटि व्यत्ययेन तङ्, उक्तमैकवचनमिट्, टेरेत्वं, अत एकह्रस्वमध्योऽनादेशादेर्लिटि (पां ६।४।१२०।) इत्येत्वाभ्यासलोपौ, प्रत्ययस्वरान्तोदात्तत्वं, पूर्ववन्निघाताभावः ॥ २२ ॥

पशवाहवनीयोपस्थाने आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा, मनोतामै सम्प्रेषित इति खण्डे सूत्रितं, एतौपतिष्ठन्ते आपो अद्यान्वचारिषमिति, तामेतां सूक्ते त्रयोविंशीमृचमाह आपो अद्यान्वचारिषमिति । अद्यास्मिन्दिने अवभृत्प्राथमापोऽन्वचारिषं जलान्यनप्रविष्टोऽस्मि, प्रविश्य च रसेन जलसारेण समगस्महि सङ्गताः स्मः, हे अग्ने, पयस्वान् जलेन वर्तमानत्वेन प्रयोयुक्तस्त्वमागहि अस्मिन् कर्मण्यागच्छ, तं मा तादृशं खातं मां वर्चसा तेजसा संसृज संयोजय । आपः, कर्मणि शीस

॥ २४ ॥ सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ १२ ॥

प्राप्ति व्यत्ययेन जस् । अचारिषं, चर गत्यर्थः, लुङि, च्नेः सिच् (पां १ । १ । ४४ ।) इति ज्ञेः सिच्, आर्द्धधातुकस्थेष्वादेः (पां ७ । १ । ३५ ।) इति इट्, नेटि (पां ७ । १ । ४ ।) इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते, तदपवादतया, अतो लान्तस्य (पां ७ । २ । २ ।) इत्युपधाया वृद्धिः । अगस्महि, समोगमृच्छिभ्यां (पां १ । ३ । २६ ।) इत्यात्मनेपदं, ज्ञेः सिच्, मन्वेवसङ्करणश्चटदह (पां २ । ४ । ८० ।) इत्यादिना ज्ञेर्लुङ्-भावश्चाह्दसः, एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७ । १ । १० ।) इतीट्-प्रतिषेधः, वागमः, (पां १ । २ । १३ ।) इति सिचः क्तिप्त्वात्, अनुदात्तोपदेशे वनतितनोत्यादीनां (पां ६ । ४ । ३० ।) इत्यादिनानुनासिकलोपः । गहि, लोटि गैमेः सिपो हि, अपित्वेन क्तिप्त्वात्, अनुदात्तोपदेशेऽनुदात्तादिनानुनासिकलोपः, अतोष्टेः (पां ६ । ४ । १०५ ।) इति हेर्लुङ् भवति, असिद्धवदङ्गाभात् (पां ६ । ४ । २२ ।) इति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ २३ ॥

चतुर्विंशो मृचमाह सं माग्ने इति । हे अग्ने, वर्चःप्रजायुर्भिर्मा संयोजय, देवाः सोमपातारः, अस्य मे यजमानस्य विद्युर्लुक्कानं जानीयुः, किञ्च इन्द्रश्च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्याज्जानीयात् । विद्युः, विद ज्ञाने, लिङि भोर्जुस्, यासुट्, लिङः सञ्ज्ञोपः (पां ७ । १ । ७६ ।) इति सकारलोपः, उख्यपदान्तात् (पां ६ । १ । ६६ ।) इति पररूपत्वं, यासुट् उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः । अस्य, इदमोऽन्वादेशेऽनुदात्तस्य तृतीयादौ (पां ७ । ४ । ३२ ।) इत्यनुदात्तः, विभक्तिरपि सुभेदानुदात्ता । सह ऋषिभिरित्यत्र, ऋत्यक्ताः (पां ६ । १ । १२८ ।) इति प्रकृतिभावः ॥ २४ ॥ इति प्रथमस्य श्रौतवेदादशो वर्गः ॥ १२ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

चतुर्विंशच्छक्तं ।

१११ कस्य नूनं क्तमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य
नाम । को नो मद्या अदितये पुनर्दात् पितरञ्च
दृशेयं मातरञ्च ॥

प्रथममखण्डस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र कस्य नूनमिति प्रश्न-
दर्शने प्रथमं सूक्तं, अजोगर्तपुल्लस्य शुनःश्रेफस्यार्धं, वैष्टुभं, अभि-
त्वा देवेति ढचो गायत्रः, आद्यायाः कायीत्यभिनिरुक्तात् प्रजा-
पतिदेवता, अभेर्वयमित्यस्याग्निः, अभित्वा देवेत्यस्य ढचस्य सविता,
भग्नभक्तस्तेष्वेवा भगदेवताका वा, शेषा वारुण्यः । तथा चानुक्रान्तं,
कस्य पक्षोनाजीमर्तिः शुनः श्रेफः सक्तत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारु-
णन्तु वैष्टुभमादौ काव्यामेत्यौ, सावित्रस्तृषो गायत्रोऽस्यान्याभागी
वेति । राजसूयेऽभिवेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सति
इतदादिकं सूक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिहृतस्य राज्ञः
पुरस्ताद्धोत्रा आख्यातत्वं, तथाच सूत्रेऽभिहितं, संस्थिते मरुत्वतीये
इक्षियत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रा-
मात्मपरिहृताव राज्ञे श्रौतःश्रेफमाचक्षतेति । ब्राह्मणम्भवति, तदेतत्
परं ऋक्शतगाथं श्रौतः श्रेफमाख्यानं तद्धोत्रा राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे,
हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृह्णातीति ।
तस्मिन् सूक्ते प्रथमामृचमाह कस्य नूनमिति । कस्येत्वनयर्चा शुनः-
श्रेफो यूमे बद्धः कान्दिशीकः कन्देबमुपधावानीति विचिकित्सति, तथा-
चाकावते, हन्ताहं देवता उपधावानीति, स प्रजापतिमेव प्रथमं
देवतानामुपससारेति, वयं शुनः श्रेफनामका अमृतानां देवर्णां मध्ये क्त-
मस्य किञ्चीतीयस्य च देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे उच्चारयामः,
को देवो मां मुमूर्धं पुनरपि मद्भौ मद्भौ अदितये पृथिव्यै दात् दद्यात् ते-
न दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरश्च दृशेयं पश्येयं । क्तमस्य, किं
शब्दात्, वा बह्वनी जाति परिग्रहे ढतमच् (पां ५। ३। ६३।) इति
ढतमच् प्रत्ययः, चितः (पां ६। १। १६१।) इत्यन्तोदात्तत्वं, अमृतानां,

१ २ १ अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य
नाम १ स नो मत्वा अदितये पुनर्दीत्पितरञ्च
दृश्यं मातरञ्च ॥

१ ३ १ अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां १
सदावन्भागमीमहे ॥

नञ्सुभ्वां (पां ६ । २ । १७१ ।) इत्युत्तरपदानोदात्तत्वे प्राप्ते, नञो-
जरमरमिचमृताः (पां ६ । २ । ११६ ।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मना-
महे, मन ज्ञाने, व्यत्ययेन शप्, पादादित्वादिनिघातः । मन्त्रौ, उदात्तयस्यो-
हृत्पूर्वात् (पां ६ । १ । १७४ ।) इति विभक्त्युदात्तत्वं । दात्,
गातिस्था (पां २ । ४ । ७७ ।) इति सिचो लुक्, बड्ङ्गं कृन्दस्यमाञ्चो-
गेऽपि (पां ६ । ४ । ७५ ।) इत्यडागमाभावः । दृश्यं, दृशिर् प्रेक्ष्ये,
आशीर्णिङि मिपोऽम्, दृशेरग्वक्तव्य इति वार्त्तिकेनाक्प्रत्ययः, शपोऽप-
वादः, निच्चास्तृपधगुणाभावः, निष्ठाशिष्यङ् (पां ३ । १ । ८६ ।) इत्यङ्
स हि, अट्टश्रोऽङिगुणः (पां ७ । ४ । १६ ।) इति गुणः स्यात्, यासु-
ट्सलोपः, अतो येयः (पां ७ । २ । ८० ।) इति इयादेशः, आङ्गुः
(पां ६ । १ । ८७) इति गुणः, यासुट्सरेयौकार उदात्तः । मातरञ्चे-
त्यत्र चशब्दाद्दृश्यमित्यनुषज्यते, अतस्तदपेक्षयैषा तिङ्विभक्तिः प्रथ-
मेति, चवायोगे प्रथमा (पां ८ । १ । ५६ ।) इति न निहन्ते ॥ १ ॥

द्वितीयामृचमाह अग्नेर्वयमिति । इत्थं प्रथमवर्णा विशिक्तित्वा
कृत्वा प्रजापतेः सकाशात् तन्देवमभिनिश्चितानया तुष्टाय । तथाच
श्रूयते, तं प्रजापतिरुवाचाभिर्देवानां नेदिकृत्तमेवोपधावेति, सोऽग्नि-
मुपससारामेवं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्थेति पूर्ववदोज्ज्वला । दात्,
ददातु, दृश्यं प्रक्षामीत्येवमाशीः परत्वेन प्रददयं योज्यं ॥ २ ॥

प्रथमे कृन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे अभि त्वा देव सवितरिति सावित्र-
कृचः सूक्तस्थानीयः । अथ कृन्दोमा इति खखे अभित्वा देव सवितः
प्रेता यज्ञस्य शम्भवेति सूत्रितं, अभित्वेत्येषा अग्निसमन्वेऽपि विनि-
युक्ता, प्रातर्वैश्वदेवमिति खखे अभित्वादेवसवितर्तर्षी द्यौः पृथिवी च न
इति सूत्रितं । श्रूयते च, अभित्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्त्राहेति ।
तथा प्रवर्ग्येऽप्येव विनियुक्ता । अथोत्तर इति खखे अभित्वा देव

१४१ यच्चिद्धि त इत्या भगः शशमानः पुरा निदः १ अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥

सवितः समीवत्सन्नमाढभिरिति सूत्रितं । तथा ग्रावस्तोत्रेऽपि
एतस्मिन् काले ग्रावस्तुदिति खण्डे मध्यमस्वरैरेदं सवनमभित्वा देव-
सवितरिति सूत्रितं, तामेतां सूक्ते तृतीयाष्टममाह अभित्वा देव
सवितरिति । अभिना प्रेरितः सन् सवितारमभित्वेत्यनेन त्वेन
प्रार्थयते, तथैव श्रूयते तमभिरवाच सविता वै प्रसवानामीशे, तमे-
वोपधावेति, सवितारमुपससाराभित्वा देवसवितरित्वेन त्वेन त्वेनेति ।
हे सदाबन् सर्वदा रक्षक, हे सवितर्देव वार्याणां वरणीयाणां धनाना-
मीशानं क्षामिनं त्वां प्रति भागं भजनीयं धनं अभि सर्वत ईमहे
याचामहे । ईशानं, ईश ऐश्वर्यं, लटः शानच्, तास्यनुदात्तेऽङ्गिद-
दुपदेशात् (पां ६।१।१८६।) इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । वार्याणां, वृज् सम्भक्तौ, ऋह्लोर्णत् (पां ३।१।१२४।)
इति ण्यत्वव्ययः, ईडवन्दवृशंसदुर्हाण्यतः (पां ६।१।११४।) इत्या-
द्युदात्तत्वं । अवन, आमन्वितनिघातः । भागं, कर्षात्वतः (पां ६।१।
१५६।) इति घञन्त उदात्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थीष्टममाह यच्चिद्धि त इति । हे सवितर्यो भगो भजनीयो
धनविशेषस्ते तव हस्तयोर्दधे दृतोऽभूत्, तद्धनविशेषमीमहे इति
पूर्वचान्वयः । चिच्छब्दः, पूजार्थे, हिशब्दः प्रसिद्धौ, धनस्य पूज्यत्वं
सर्वत्र प्रसिद्धं, तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति, इत्या शशमानोऽनेन
प्रकारेण शस्यमानः स्तूयमानः, धनस्तुतिप्रकारश्च सर्वे जानन्ति ।
ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको
विन्दति चेद्वि च, अतो धनस्तुतिर्न नियतेत्याशङ्क्याह निदःपुरा अद्वेषः,
निन्दायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः, तस्मा-
त्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः । इत्या, प्रकारवचने,
इदमस्यनुः (पां ५।१।२४।) इति घमुः, सुपां सुणक् पूर्वसवर्णां
(पां ७।१।१६।) इत्यादिना विभक्त्येर्द्विदेशः, टिलोपः, उदात्तनिवृत्ति-
संदेशाकार उदात्तः । शशमानः, शशजुतगतौ, इह स्तुत्यर्थः, ताच्छीख्य-
वयोवचनशक्तिषुषाणश्च (पां ३।२।१२६।) इति ताच्छीख्यकषानश्च,
कर्त्तरि शप्, चितः (पां ६।१।१६३।) इत्यन्तोदात्तत्वं । निदः,